

TARTU ÜLIKOO
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT

JÜRGO JÄRVING

**MAAREFORM RIISIPERE MÕISAS
1920. AASTATEL**

BAKALAUREUSETÖÖ

Juhendaja: dots. Ago Pajur

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1 Maareform Eestis.....	6
2 Nissi kihelkonna mõisad.....	13
3 Maareformi läbiviimine Riisipere mõisates.....	16
3.1 Riisipere mõisa võõrandamine.....	16
3.2 Asundustalude ja ehituskruuntide jagamine.....	19
3.2.1 Asundustalude ja ehituskruuntide päriksostmine.....	21
3.3 Mõisa hooned ja inventar.....	22
4 Tasu maksmine võõrandatud Riisipere mõisa maade eest.....	26
4.1 Stackelbergide raskused peale mõisa võõrandamist.....	28
5 Maareformi mitmekülgsus.....	31
Kokkuvõte.....	33
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	35
Summary.....	37
LISAD.....	39
Lisa 1. Nissi kihelkonna mõisad.....	40
Lisa 2.....	41

Sissejuhatus

1920. aastatel seisis Eesti vastu keerukale protsessile, kus oma riigi loomise algusaastail tuli lühikese aja jooksul üle minna mõisamajapidamiselt talumajapidamisele ehk suurmaapidamiselt väikemaapidamisele. Maaküsimus oli juba alates 19. sajandist teravalt päevakorral olnud, mille lahendamiseks tekkis nüüd võimalus. Ilmselt oli Maaseaduse näol tegemist Eesti rahva ja eelkõige maarahva igapäeva elu ühe enim muutnud seadusega.

Käesoleva uurimustöö eesmärgiks on uurida 1918. aasta lõpus alanud maareformi läbiviimist Harjumaal asunud Nissi kihelkonnas, keskenduses toonasele Riisipere vallale ja eelkõige Riisipere mõisale, mis koosnes oma vahel küll lahus olevatest, kuid ometi seotud Uue- ja Vana-Riisipere mõisast. Töö eesmärgiks on selgitada, kuidas toimus mõisate võõrandamine ja sellele järgnenud maa, hoonete ja muude mõisate varade edasine käik kohapeal, vaadates seda ka üle-eestilises maareformi kontekstis ja loodud seadustikus. Mõisate eelneva ajaloo jätame siinkohal uurimise alt välja, keskendudes sellele, mis sai mõisatest edasi, vaadeldes perioodi mõisate võõrandamisest, asundustalude ja ehituskruntide jagamisest kuni nende päriseksostmiseni välja.

Käsitluse tulev periood on järgnev Eesti Vabariigi iseseisvusele, mille iseseisvusmanifestis on juba mainitud maaküsimust, mille järgi Eesti Asutava Kogu kokkutulemiseni jäi kõik valitsemise ja seadusandlik võim Eesti Maapäeva ja selle poolt loodud Eesti Ajutise Valitsuse kätte, kelle tegevuses määrati olulised põhimõtted, millest ka üks oli, et Ajutisele Valitsusele tehakse ülesandeks kiiresti töötada välja seaduseelnõu maaküsimuse lahendamiseks demokraatlikel alustel.¹ Nii on ka maareformi küsimus olnud mainitud ka Asutava Kogu kokkutulemisel 23. Aprill 1919. a kui selle esimees August Rei kuulutas oma avakõnes põhiseaduse järel tähtsaimaks ülesandeks maaseaduse väljatöötamist, nimetades seda „meie riikluse olemise eluküsimuseks“ ja et suurmaaomad tuleb lõpetada ja sõduritel peab olema „esimeses reas õigus maast osa saada“.²

Kuna omandi küsimused on alati inimeste jaoks olulised olnud, siis on ka maareform andnud palju kõneainet ning seda on ka küllaltki palju uuritud ja seda eri külgedelt. Ometi üllatab, kuigi maareform on palju märkimist ja uurimist leidnud, pole selle kohta

¹ Iseseisvusmanifest. – Riigiteataja 1918, nr 1, lk 1-2.

² Elango, Õie. Ruusmann, Ants. Siilivask, Karl. Eesti maast ja rahvast: maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn 1998, lk 329.

konkreetsemaid ega detailsemaid uuringuid. Ka siin on uurimuse eesmärk kirjeldada maareformi ühe koha näitel, lootes, et uurimus võiks moodustada osa, mida loodetavasti tulevikus aset leidvate uuringute puhul saab ära kasutada.

Kui rääkida maareformi historiograafiast, siis on selles osas suure töö teinud ära Tiit Rosenberg, kelle poolt on antud välja „Eesti 1919. aasta maareformi historiograafia“, kus on võrrelnud Eesti maareformi teiste maareformide kontekstis ning andnud hea ülevaate maareformi käsitlustest alates selle kaasajast. Algselt on see antud välja Õpetatud Seltsi aastaraamatus 1994. aastal.³

Maareformi uurimisel on selle kaasaegsete poolt välja antud olulisi kokkuvõtvaid teoseid. Tuntuim on neist kindlasti Theodor Pool, kes oli ka pikaajaline põllutööminister ja üks maareformi peaarhitekte. Tema poolt on ilmunud juba 1920. aastal „Mida peab iga kodanik maauuendusest ja selle elluviimisest teadma?“, milles on seletatud lahti seadusandluse ideed ja oodatavad tagajärjed maareformi kaasajal.⁴ Lisaks on ta andnud välja ka 1936. aastal kokkuvõtva teose, mis sisaldab palju statistilisi andmeid ja lahkab selle tulemusi teoses „Maauuendus Eestis ja selle tulemusi“ (anti uuesti välja 1993. aastal), kindlasti oli Theodor Pool protsessiga pikalt seotuna maareformi küsimustes selle parimaid asjatundjaid.⁵

Tihti on tähelepanuta jäänud toleaeegse Maakorraldus Valitsuse direktori Toomas Sinibergi 1928. Aastal väljaantud „Ülevaade maakorraldusest Vabariigi esimesel aastakümnel“, kus on täpsustatud maaseaduse paranduste ja muudatuste info koos viitamistega Riigiteatajale. Ühtlasi on ka vaadatud maareformi tulemusi.⁶

Nii Pooli kui ka Sinibergi kokkuvõtvaid kirjutisi võib pidada usaldusväärseks ja heaks allikaks maareformi teostamise kohta. Ühtlasi on maareformi käsitletud ka paljudes Eesti 20. sajandi ajaloo esimest poolt kui ka agraarjalugu uurivates üldteostes.

Tiit Rosenberg on pakkunud välja, et seoses maareformiga vajaksid tulevikus rohkem uurimist:

³ Rosenberg, Tiit. Kännivaod. Uurimusi Eesti 18.-20. Sajandi agraarjaloo kohta. Tartu 2013, lk 371-400.

⁴ Pool, Theodor. Mida peab iga kodanik maauuendusest ja selle elluviimisest teadma? Tallinn 1920.

⁵ Pool, Theodor. Maauuendus Eestis ja selle tulemusi. Üliõpilasselts Liivika, Toimetis nr 15. Toronto/Tartu 1993.

⁶ Sinberg, Toomas. Ülevaade maakorraldusest Vabariigi esimesel aastakümnel. Tartu 1928

- 1) selle elluviijad ja nende tegevus (Põllutööministeeriumi ametnikkond, riigimaade valitsejad, maamõõtjad ja kohalike omavalitsuste tegelased) ja piirkondlikud eripärad.
- 2) Selgitada maasaajate sotsiaalset ja poliitilist tausta, ka nn uusasunike ja vanatalunike suhteid.
- 3) Tuleks uurida, milline oli võõrandatud jkihtide edasine saatus (oli väga erinevaid gruppe) ja kuidas tuldi toime muutunud oludes.
- 4) Vajab uurimist maareformi hinna ja tasuvuse küsimus.⁷

Käesoleva töö puhul on püütud vaadeldakse eelkõige ühe mõisa jaotamise protsessi ja muutust kohaliku rahva jaoks, aga on ka võetud vaatluse alla ka endiste omanike edasine käekäik.

Ülesehitus on valitud arvestades maareformi käiku. Esimeses peatükis on seletatud maareformi tausta ja olusid. On vaadatud ka olulisemaid seadusi ja määrusi, mille järgi hakati maareformi ellu viima. Teises peatükis on võetud vaatluse alla Nissi kihelkonna osad ja selle praegune saatus, ühtlasi on antud kirjeldus uurimise alla tulevatest mõisatest. Kolmandas peatükis jälgitaks mõisa kontrolli alla võtmist ja mõisa likvideerimist ja osa maa jagamist asundustalude vahel ja ehituskruntideks ja seda kuni päriksostmise protsessini. Vaatluse alla tuleb ka mõisa hoonete, ettevõtete ja inventari edasine saatus, seepärast on üks peatükk pühendatud endistele omanikele tasu maksmisele ja uurimuse lõpus on pööratud tähelepanu ka neile, kes ei osutunud maareformis võitjaks. Nii endised omanikud kui ka need, kellele maad ei jätkunud.

Keskseteks allikateks on Riigiarhiivi Harjumaa riigimaade ülema fond, mis sisaldab mõisate revideerimise andmeid, dokumente, aruandeid ja kirjavahetust erinevate ametkondade vahel. Oluline osa on ka Põllutööministeeriumi Riigimaade ja metsade valitsuse ja Põllutööministeeriumi Katastri ja maakorralduse osakonna fondidel, mis sisaldavad andmeid talude, ehituskruntide ja planeerimise andmeid. Kesksel kohal on võetud Uue-Riisipere, mis läks planeerimisele väga kiiresti, kuid seetõttu on ka rohkem dokumente ja kaarte (säilinud) Vana-Riisipere mõisa kohta. Maaseaduse poolt on vaadatud olulisemate seaduste ja määruste puhul Riigi Teatajast, kuid ka läbi seniste olulisemate tõlgenduste maareformi kohta.

⁷ Rosenberg 2013, lk 399-400

1 Maareform Eestis

Asutava Kogu üheks tähtsaimaks ülesandeks põhiseaduse kõrval oli maareformi ettevalmistamine. Selle vajadus oli püsinud juba kaua ja põhjused olid nii majanduslikud kui ka sotsiaalsed. Eesmärgiks oli likvideerida Eestis enne iseseisvumist domineerinud suurmaapidamised ning asendada need väikemaapidamisetega. Eestis valitses maanälg, kus ligikaudu 2/3 maaelanikest olid maata palgatöölised. Lisaks andis Maareform võimaluse võtta kasutusele maa-alasid, mis varem olid põllumajandusest eemal seisnud. Ühtlasi loodeti ka tööviljakuse kasvu, kuna väikepõllupidamine on põhjalikum ja pakub suuremat produktsiooni, see juures vähendades tööpuudust.⁸ Lisaks omandi küsimusele lisandus ka rahvusküsimus, enamik suurmaomanikest ehk mõisnikest olid baltisakslased, väiketalunikud ja maata töölised seevastu aga eestlased. Saksa mõisnike eemale jätmist majanduslikust ja poliitilisest ülemvõimust soovis suurem osa rahvast, ka vägagi erinevad grupid. Sakslaste vastane viha, mis oli niigi suur, läks veelgi suuremaks seoses Landesveeri sõjaga ja maareformi projekt muutus veelgi saksavaenulikumaks. Enamlaste soov oli mõisad teha ühismajandisteks, enamik rahvast siiski soovis need jagada laiali taludeks.

Ümberkorraldused algasid juba 1918. aasta lõpus, mil Ajutise Maanõukogu otsusega 27. novembril 1918. aastal mõisamaade kontrolli alla võtmise ja maaolude korralduse kohta võtsid vallaomavalitsused enda kontrolli alla mõisatele kuulunud maa ja ettevõtted.⁹ Põllutööministeerium alustas peremeheta jäänud mõisate ülevõtmist ning lubas anda Vabadussõjas silmapaistnud sõduritele anda tasuta maad. Kokku võeti hoolekande alla ligi viiendik Eesti mõisatest. Kõige rohkem oli neid Saaremaal (55) ja Võrumaal (44), Harjumaal võeti 27 mõisa hoolekande alla.¹⁰ See 20. detsembri 1918. aasta määrus, mis lubas maad sõduritele, kes vapralt võitlevad või vigastada saavad, oli suure abiga mobilisatsiooni jaoks, kuna nüüd mindi endale maad välja võitlema (mitte ainult enamlastele ja mõisnikele kohta kätte näitama). Vabadussõjast sai rahvuslik sõda peremehe õiguste eest isamaal.¹¹ Võib arvata, et kirjanduses on maasaamise lootuse tähtsusega liialdatud. Selle loogika järgi pidanuks linnainimesed, sh haritlased ja koolinoored, samuti

⁸ Pool 1993, lk 9-10.

⁹ Määrus mõisamaade kontrolli alla võtmise ja maaolude esialgse korraldamise kohta. – RT 1918, nr 5 lk 4.

¹⁰ Rosenberg, Tiit. Eesti mõisad. Ajaloo arhiiv. Tallinn 1994, lk 40.

¹¹ Elango 1998, lk 328-329.

ka senised taluomanikud maal sõjast kõrvale jääma. Kuid kindlasti ei tohi ka alahinnata maa saamise lubaduse tähtsust.

Maaseaduse väljatöötamine Asutavas Kogus ei sujunud kiiresti, kuna paratamatult põrkus see kokku mitmete raskustega. Kõik erakonnad olid veendunud maareformi vajaduses, kuid nende arusaamad selle teostamise üle erinesid. Vasakpoolsed pooldasid kiiret ja radikaalset reformi, mille käigus võtaks riik üle kõik maad sh mõisad ja talumaad ja seda ilma eelmistele omanikele tasu maksmata ning maafondist jagataks maad kõikidele soovijatele, kuid seda mitte müües vaid põlisrendile alles. Parempoolsed olid kategooriliselt talumaade riigistamise vastu, reform pidanuks toimuma järk-järgult ja pikema aja jooksul, selle juures õiglaselt varade eest hüvitades ja riigistatud maad müües soovijatele isiklikuks omandiks.¹² Maaseaduse üks põhiautoreid ja läbiviijaid oli Pärnumaa põllutööministri Pärnumaa suurtalunik Theodor Pool.

Kuigi vasakpoolsete ideed ei läinud täies mahus läbi, võib pigem vaadata Eesti maareformi Ida-Euroopa kontekstis kui radikaalset. Maareformide jaotamise R.Barlow järgi abinõude karmusest sõltuvalt maaomanike suhtes pehme-range-karm või äärmuslik reform skaalal, võib Eesti 1919. aasta maareformi lugeda nn karmide reformide kilda kuuluvaks, mida on nimetatud koguni agraarrevolutsiooniks. Kuigi seda on hinnatud erinevalt lähtuvalt ajast, distantist, vaatenurgast ja maailmavaatelisest positsioonist.¹³

Ajalooliselt oli kolm õiguslikult erinevat rühma: rüütlimõisad, domeenid¹⁴ (riigimaad) ja pastoraadid ehk kirikumaa, erandiks olid Petserimaa ja Narva-tagune ala, kus oli omane kogukondlik majapidamine ehk hingemaa-süsteem. Rüütlimõisad moodustasid suurima osa nii pindalaliselt kui ka nendega oli seotud terve rida õigusi ja eesõigusi: omanikud võtsid osa mitmesugustest korporatsioonidest, mis lisaks seisulikele funktsioonidele omasid ka omavalitsuslikku tähtsust, näiteks ka Maapäeva pidamine ja selle organite valimine.¹⁵

Enne maareformi oli Eestis suurmaaomandusi oli 1149 ja nende kogupindala oli 2 428 087 ha, millest põllumajandusliku maa pindala oli 1 158 514 ha, metsamaa pindala oli 743 964 ha ja põllumajanduslikult ebaproduktiivset maad oli 525 609 ha. Seevastu väikemaaomandusi oli 51 640 pidalaga 1 761 015 ha, millest moodustasid

¹² Eesti ajalugu. VI osa. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu 2005 lk 58-59.

¹³ Rosenberg Tartu 2013, lk 379-380.

¹⁴ Domeenid ehk riigimõisad tekkisid suuremal ajal rootsi ajal mõisate reduktsiooni käigus riigile tagasi võttes. Tsaariajal kasutati neid peamiselt väljarentimiseks, mõned ka ajajooksul tükeldati. Tartu rahu järgi läksid need Eesti Vabariigi valdustesse.

¹⁵ Pool 1993, lk 1-2.

põllumajanduslik maa 1 558 484 ha, metsamaa 98 471 ha ja põllumajanduseks mitte sobiv maa 104 060 ha. Seega mõisa päralt oli 58% maast ja väikemaapidajatele kuulus 42% maast. Keskmine mõisa pindala oli 2113,2 ha ja väikemaapidajate puhul 34,1 ha. Need arvud on antud ilma Narva-taguste alade ja Petserimaata (nende osakaal eesti pindalast oli 4,1%).¹⁶ Mõisnikele kuulus enamik ebaproduktiivsest maast ja metsamaast. Metsamaast omasid mõisnikud 86,3% ja päriseks ostetud taludele kuulus 13,7%. Põllumajanduslikust maast kuulus siiski üle poole päriseks ostetud taludele.¹⁷ Oma põllumajandus maast kasutasid mõisad umbes 60% ja ülejäänud oli välja renditud maata peredele (23 000). Seega maapidamisega arvesse võttes oli maajaotumine järgmine: suurmaaomanike harida oli 44,7% maast ja väikemaapidajatel 55,3%, mille omavaheline jaotumine oli väikemaomanduse ja renditalude vahel 1 761 015 ha (75,9%) ja 557 015 ha (24,1%). Põllumaa puhul oli suurmaapidamiste osakaal haritavast maast vaid 33,8%.¹⁸

Lõviosa suurmaapidamistest moodustasid rüütlimõisad (peamõisat), milliseid leidis Eestis kokku 811. Nende juurde kuulus veel 713 abi- ja karjamõisat ning eraldi maatükke (Landstelled). Aadlimõisad Eestis olid suured, kesmiselt 1500-2500 ha, paljudele perekondadele kuulus koguni mitu rüütlimõisa.¹⁹ Eesti suurmaaomanduse (mõisate) jaotumine omanditüübi järgi (ilma Petserimaata ja Narva-taguste aladeta) 1919. aastal enne maareformi oli: 80,9% (1 965 818 ha) eraomanduses olevad rüütlimõisad, 9,9% (239 518 ha) riigile kuuluvad domeenid, 2,7% (67 052 ha) Vene põllupanga omanduses olnud maad (Vene Talurahvapanga ülesandeks oli Venemaa talupoegadele talu ja maa ostu krediteerimine, nad laiendasid oma tegevust ka 1906. aastal Balti kubermangudesse, Riia ja Tallinna harukorterite vahendusel hakati kokku ostma kohalike mõisaid ja neid talupoegadele müüma ja rentima)²⁰, kirikute maad moodustasid 2,3% (54 137 ha), 2,2% (53 836 ha) seisuslike asutuste käes olevad maad ja 2,0% (47 726 ha) linnade omanduses maad.²¹

Maaseadus võeti vastu 10. oktoobril 1919. Selle alusel võõrandati praktiliselt kogu mõisamaa ja riigimaa, samuti osa kirikumaadest. Lisaks maale kuulusid võõrandamisele

¹⁶ Pool 1993, lk 4-5.

¹⁷ Elango 1998, lk 329

¹⁸ Pool 1993, lk 6

¹⁹ Elango 1998, lk 329.

²⁰ Eesti põllumajandus XX sajandil, I köide, Ülevaade põllumajanduse arengu omariikluse eel ja ajal: aastad 1900-1940. Põltsamaa 2006, lk 15-16.

²¹ Pool 1993, lk 5

mõisate hooned, põllumajandustehnika, kariloomad ja mitmesugused ettevõtted.²² Osa võõrandatud maadest jäeti riigi omandisse ning põllutöoministerium korraldas need hiljem riigimõisateks või jagas riigi- ja omavalitustele. Linnade ja alevite läheduses asunud riigimaad pidid jääma tagavaraks linnade, alevite ja nende elanike vajaduseks. Endised mõisate renditalud jäid seniste kasutajate kätte, kuid muutusid siitpeale riigirentnikeks. Mõisamaade tükeldamisel tekivad uustalud (asundustalud) jagati soovijatele. Maasaajate järjekorra määras kohalik omavalituss, eelistades Vabadussõjast osa võtnuid. Maa anti sõjameestele mitte omandiks vaid pärandatavale põlisrendile. Teised sõlmisid esialgu aastase rendilepingu, mille võivad hiljem saada põlisrendile.²³ Kes asundustalusid said võisid olla vaid need, kes ennast ise maast elatavad (kahe tööhobuse normis) või neile, kes maad peavad kõrval haruna ainult enda tarbeks. Metsad jäid riigiomandusse. Mõisatelt võõrandatud inventar pidi jõudma ostu teel väikeomanikeni. Riik pakkus asundustalunikele soodustingimustel laenu inventari, ehitiste ja maaparandustööde jaoks.²⁴

Maa eest kompensatsiooni maksmise küsimus jäeti hilisemate seaduste lahendada, muude võõrandatud varade eest tasuti kohe, kuigi nende tegelikust väärtusest tunduvalt väiksemas summas, sest riigil puudusid vahendid varade täielikuks kompenseerimiseks ning osa rahvast ei saanud aru, miks on vaja üldse mõisnikele maksta. Elava inventari (põllumajandusloomade) hindamisel võeti aluseks 1914. aasta turuhinnad ning väljamakse teostati Eesti markades. Sisuliselt võõrandati loomad peaaegu muidu, kuna vene rubla väärtus 1914. aastal hinnati võrdseks 20 eesti margaga. Kuna reaalne suhe võis olla umbes 1:150, siis jäi mõisnikele makstud tasu loomade eest 7-10 korda väiksemaks nende tegelikust väärtusest. Elutu inventari ning põllu- ja karjasaaduste hinna arvutamisel võeti aluseks, millal oli see omandatud ja arvestati maha vananemise protsent. Võõrandatud maade eest tasumaksmine lahendati 1926. aastal vastu võetud eriseadusega. Ilma tasuta läksid riigi omandusse endised Vene riigi, Vene talurahvapanga ja rüütelkondade maavaldused, samuti mõisatele kuulunud talu-, kvoote- ehk kuuendikumaad ning koolide ja kogukondade maad. Lisaks ka nende eraisikute maad, kes olid ajavahemikus 24. veebruar 1918 – 2. veebruar 1920 võidelnud Eesti riigi vastu. Kõigile ülejäänutele arvestati tasu maa väärtuse põhjal, millest arvati maha riigi kanda jäänud võlad.²⁵

²² Maaseadus. – RT 1919, nr 79/80, lk 625-627.

²³ Elango 1998, lk 331.

²⁴ Sinberg, Toomas. Ülevaade maakorraldusest Vabariigi esimesel aastakümnel. Tartu 1928, lk 5.

²⁵ Elango 1998, lk 330-331.

Maade planeerimisega tehti algust 1919. aasta kevadel ja 1920 aastaks oli planeeritult välja antud 141 mõisa (koos karjamõisadega 242) ja neist oli moodustatud 3850 asunduskohta.²⁶ Maareformi läbiviimisel oli kesksel kohal loodavate talude suurus. Suurmaaomandi vastasest võitluses oli ideoloogiliselt väljakasvanud soov väiksematele taludele, kus normaaltalu suuruseks jäi 10-20 ha ehk kahe tööhobuse töötootlikkus. Põllumeeste Kogud seevastu soovisid suuremaid talusid viidates elujõuetusele, arvates, et 10-20 ha jääb liiga väikseks.²⁷ Asundustalude keskmiseks suuruseks jäi 16,4 hektarit.²⁸ Esimeses järjekorras said maad silma paistnud sõjaväelased, sõjainvaliidid ja langenute perekonnad. Pärast neidosa töövõimest (40%) kaotanud sõjaväelastel, lahingust osa võtnud sõjaväelased (vastavalt oldud ajale) ja pärast seda oli õigus taotleda maad kõigil Eesti elanikel. Maa saamise järjekorra ettepaneku tegi vallavalitus, mille kinnitas maakonnavalitsus.²⁹

Kohtade rajamisel on suurendatud ka juba olemasolevaid väikekohti juurdelõigetega riigimaa-tagavarast, et kohad elujõuetuiks ei muutuks. Samuti on toimunud ka maade vahetusi eramaadega riigi maatagavarast. Tööstus- ja ärikohtade planeeriti maid vastavalt otstarbele, nende müük oli ettenähtud enampakkumisel. Suur osa maid on reserveeritud erimääruste ja põllutööministri otsuste järgi ka riigi enda tarbeks ning antud omavalitsustele jt organisatsioonidele ühiskondlike vajaduste täitmiseks (näiteks on maid saanud ülikool, põllutöö- ja kodumajanduskoolid, katsejaamad, hoolekande asutused, koolid ja omavalitsuste palgamaad, organisatsioonidele nagu näiteks tuletõrjeühingud, haridus- ja põllumeesteseltsid, kogudused) ning on antud ka rendile asutustele või endistele omanikele, kellel on erilisi teeneid näiteks tõuaretuses või sordiaretuses või muul sarnasel alal. Osa maadest peetakse riigimõisate näol suurmaapidamistena, mis on ettenähtud reservina tulevaste ettevõtete jaoks. Omavalitsustele antud maa on tasuta, muudele organisatsioonidele tasu eest ühistel alustel asunduskohtade maasaajatega. Linnade ja alevite ümbruse alasid anti linnadele, mis võimaldas nende kiiret kasvu (näiteks Rapla, Kilingi-Nõmme ja Vändra).³⁰

²⁶ Pool, Theodor. Mida peab iga kodanik maauendusest ja selle elluviimisest teadma? Tallinn 1920, lk 13-14.

²⁷ Eesti põllumajandus XX sajandil, I köide, Ülevaade põllumajanduse arengu omariikluse eel ja ajal: aastad 1900-1940. Põltsamaa 2006, lk 47-49.

²⁸ Eesti ajalugu VI 2005 lk 58.

²⁹ Maaseadus. – RT 1919, nr 79/80, lk 625-627.

³⁰ Pool 1993, lk 16-18

Võõrandatud maade metsad jäid Maaseaduse järgi riigi omandisse.³¹ Lubatud oli vaid jagada põllumajanduseks sobilikke metsamaid või lahustükke või piiride laiendamiseks tarvilikke metsamaid. Metsad koondati Põllutöoministeeriumi Metsade Peavalitsuse alla, kes need üksikutesse metstkondadesse jagas ja need kohaliku metsakorralduse ja kasutamise kavad enda peale pidi võtma. Osa metsi töötati üles Riigi Metsatööstuse poolt, osa müüdi oksjonitel eraisikutele ja asutustele.³²

Vaatamata võõrandamise suurele ulatusele, ei jätkunud maad kõigile. Kokku laekus 54000 taotlust, kuid uusi talusid rajati vaid 35000. Maareformi täiendas 1926 aasta alguses vastu võetud nn popsiseadus, millega anti õigus ostutalude ääremaa del elavatele rentnikele nende kasutuses olevate rendimaade väljaostmiseks, see lisas veel 10000 maa omanikku.³³ Popsiprobleem oli valdavalt Lõuna-Eestis, kus oli üks popsikoht 3 talu kohta, Põhja-Eestis aga 13 talu kohta. Popsiseadus näitas, et sotsiaalprobleeme võeti Eestis tõsiselt ja selle lahendamiseks oldi valmis puutuma ka eraomandit.³⁴

Maareformiga oli ka juhuslikke maasaajaid, kellel puudus soov ja oskused maaharimiseks, paljud neist olid krundid edasi andnud ja 5-6 aasta jooksul olid alles valdavalt peremehetundega maasaajad.³⁵ Vastavalt maaseadusele anti asundustalud põlisrendile, kuid see vorm ei vastanud maasaajate taotlustele. 1925 a suvel võttis Riigikogu vastu „Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seaduse“, mis lubas maad erastada ning nägi ette renditalude järk-järgulise päriksostmise 60-aasta jooksul.

Riigikogul tuli vaadata ringi ka senise sundvõõrandamise kord, mille järgi oli mõisnikele jäetud maaomand hüvitamata. Selline otsus oli tekitanud Eestile rahvusvahelisel areenil probleeme ning segas suuremate välislaenude hankimisel. Riigikogu otsustas kevadel 1926. aastal võõrandatud maade eest endistele omanikele tasu maksta, mis pidi toimuma 55 aasta jooksul. Võõrandatud maa hinnati kursiga 1 rubla=20 senti, tegelik olu ku s 1 rubla = 1,5 krooni ja kogu hind mõõdeti 100 milj krooni peale, millest kuulus maksmisele 17 miljonit krooni. Kuigi hind kalkuleeriti madal, leidis see ühiskonnas suuri pingeid.³⁶

Maareformi tulemusel asendus palgatöõjõul baseeruv suurmaapidamine väikemaapidamisega, kadusid teravad sotsiaalsed vastuolud, vähenes ka maata

³¹ Maaseadus. – RT 1919, nr 79/80, lk 625-627.

³² Pool 1993, lk 15.

³³ Eesti ajalugu VI 2005, lk 79

³⁴ Elango 1998, lk 338

³⁵ Elango 1998, lk 334

³⁶ Eesti ajalugu VI 2005, lk 79.

palgatöölise osakaal rahvastikus ja tekkis Eesti Vabariigile lojaalne väikeomanike kiht. Ometi ei jäänud kõik selle tulemustega rahule, see ei saanudki täita kõikide soove. Senine edukas suurtootmine killustati, mis tõi kaasa osa mõisa hoonete kasutusest välja langemise, kehvema tasemelise agrotehnika ja kohati nõrgema peremehetunde.³⁷

Riigile võõrandati 1703 kinnisvara, milleks oli 619 eraisiku päralt olevaid rüütlimõisaid 874 ja lisaks 256 maakohta, 260 maakohta kirikutelt ja kloostritelt ja 313 kohta, mis ületasid 85 ha Narva-tagustel aladel või Petserimaal või olid peremeheta. Vene riigilt võeti üle 165 kroonumõisa ja maakohta, Vene Talurahva Põllupanga mõisa ja maakohta ning 12 Eestimaa rüütlekonnalt võõrandatud mõisa ja maakohta. Maaseadusega loodud riiklik maafond 1919. a oli 2 381 250 ha ehk 54,2% kogu Eesti pindalast. Omanike järgi jaotus võõrandatud maa: 81,2% eraomanikelt, 2,1% seisuslike asutiste omandus, 2,8% Vene põllupanga omandus, 10,1% endise Vene riigi omandus, 1,2% Petseri ja Narva-tagune omandus ja 0,3% peremeheta maad. Hiljem vähenes võõrandatud alade hulk 52,4%-ni, nende maade osas, millega oli sõlmitud müügi-eellepingud enne Maaseaduse jõustumist. Võõrandatud maast oli 1 070 000 ha põllumajanduslikku maad, 810 000 ha metsamaad ja 430 000 ha sood, raba ja muid vähe kõlblikke maid. Võõrandatud hooneid oli 98 887, neist 49 330 mõisates ja 49 557 renditaludes. Ühtlasi võõrandati 10 808 hobust, 30 219 veist ja arvukalt inventari, ettevõtete seadeid, saadusi ja külvisid.³⁸ Protsentuaalne jaotus võõrandatud maal oli: uued asunduskohad 63%, endistele suurmaaomanikele rendile 28,7%, juurdelõiked väikekohtadele 3,6%, omavalitsused ja organisatsioonid 2,1%, tööstus- ja kaubanduskohad 2,1% ja 3,6% võõrandatud maadest restitueeriti. 1936. aasta seisuga oli kohtadest olemas juba enne maareformi 33,4%, 36,0% muutusid iseseisvaks ja 30,6% olid uued rajatud kohad.³⁹ Rajatud asunduskohad olid jaotatud pindala järgi alla 1 ha 13,6% (7155), 1-5 ha 14,8% (7780), 5-10 ha 16% (8410), 10-20 ha suurusi 29% (15263), 20-30 ha 19,7% (10366), 30-50 ha 5,8% (3026) ja üle 50 ha 1,1% (532). Väikekohtadele anti juurdelõikeid 33 360 ha hagu (8668 ühikule) ja riigimaade vahetusi toimus 1636 juhul (riigimaid liideti talude külge 8250 ha ja vastupidine näitaja oli 7200 ha), tööstus- ja kaubanduskohtadele planeeriti 10 900ha, ühiskondlikele asutustele kokku 18 054ha ja linnadele ja alevitele 10 050 ha.⁴⁰

³⁷ Elango 1998, lk 336.

³⁸ Pool 1993, lk 12-14.

³⁹ Pool 1993, lk 15-16.

⁴⁰ Pool 1993, lk 23-24.

2 Nissi kihelkonna mõisad

Nissi kihelkond asub Harjumaal ja sinna kuulus 14 mõisat, millest 1 oli kirikumõis, 9 rüütlimõisat koos 2 kõrvalmõisaga ning 2 poolmõisaga, lisaks oli ka 2 karjamõisat. Nissi kirikukihelkond asutati 1645. aastal, enne olid selle alad kuulunud Padise kloostri ja Hageri kirikukihelkonda. Muinasajal oli arvatavasti sinnani ulatunud Vometagana muinaskihelkonna kagunurk, osa alasid võisid isegi kuuluda Lohu ja Varbola linnust ümber kujunenud muinaskihelkondadele.⁴¹ Suurem osa kihelkonnast jääb tänapäeval Harjumaale (suurem osa mõisaid asub Nissi vallas, väike osa jääb Kernu valda – Laitse mõis) ja osa Raplamaale (Vardi mõis jääb Märjamaa valda ja Raplamaale, asus ajaloolisel Harjumaal). 2017. aasta oktoobrist saab ühinemisläbirääkimiste tulemusena tekkima Kernu vallast, Nissi vallast ja Saue vallast ühine ligi 21 000 elanikuga Saue vald.⁴²

Nissi kihelkonda mõisad olid: Nissi kirikumõis⁴³ (Pastorat Nissi), Jaanika (Janiko) – oli Munalaskme kõrvalmõis⁴⁴, Laitse (Laitz) rüütlimõis, Lehetu (Lehhet) rüütlimõis, Munalaskme (Munnalas) rüütlimõis, Nurme (Nurms) rüütlimõis, Pajaka (Pajak) rüütlimõis, Põlli (Poll) rüütlimõis, Pärnamaa (Pernama) poolmõis⁴⁵, Riisipere ehk Uue-Riisipere (Riesenberg; Neu-Riesenberg) rüütlimõis, Russalu (Russal) rüütlimõis, Saida (Saida) poolmõis, Vardi (Schwartzten) rüütlimõis ja Vana-Riisipere (Alt-Riesenberg) Riisipere kõrvalmõis.⁴⁶

Uue-Riisipere mõis eraldati Vana-Riisiperest 17. sajandil ja kuni 19. sajandini alguseni jäi see tagasihoidlikuks kõrvalmõisaks, kuni sellest sai peamõis, mil nii Uue- kui Vana-Riisipere mõis kuulusid von Stackelbergidele. Eriti tuntud on see mõis oma peahoone poolest, mis valmis 1821. aastal, olles Eesti kõrgklassitsismi peateoseid. Uue-Riisipere

⁴¹ Praust, Valdo. Nissi kihelkond – Portaal „Eesti mõisad“. <http://www.mois.ee/kihel/nissi.shtml> (3. mai 2017).

⁴² Lääne-Harju valla ühinemine. – www.laaneharjuvald.ee (12.mai 2017).

⁴³ Kirikumõis oli suurmaavaldus, mis kuulus luteri kirikule. Mõisas elas ja seda pidas pastor; mõis toimis ka kiriku kontoriruumina. Kirikumõisad olid vabad ka avalikest maksudest ja kohustustest, kuid erinevalt rüütlimõisadest ei võtnud nad osa maapäevast ja neil puudusid majanduslikud eesõigused (viinapõletamisõigus jt).

⁴⁴ Kõrvalmõis – mitu kõrvuti või lähestikku asetsevat mõisat koondusid sageli ühe omaniku kätte, misjärel need moodustasid ühtse mõisamajapidamise. Sel juhul elas härrasrahvas ühes mõisas, mis oli tihti esinduslikumalt välja ehitatud ja teistes mõisates oli suurem rõhk asetatud majandushoonetele.

⁴⁵ Poolmõis oli eramõis, mis oma suuruse tõttu ei saanud rüütlimõisa staatust ega seega ka õigusi. Tüüpiline poolmõisa tekkelugu oli maatüki eraldamine vanemast mõisast.

⁴⁶ Praust, Valdo. Nissi kihelkond – Portaal „Eesti mõisad“. <http://www.mois.ee/kihel/nissi.shtml> (3. mai 2017).

mõisa juurde kuulus ka vesiveski, saeveski, aiand, piiritusevabrik ja lubjaahjud, mis suurendasid selle majanduslikku väärtust. Esimene maailmasõda tõi kaasa mõisa languse nii mõisniku eemale jäämise selle juhtimise tõttu, samas mõjutasid ka ulatuslikud rekvireerimised ja omavoliline sõjaväe tegevus vilja, loomade ja sööda laiali viimisel. Mõis jäi von Stackelbergide kätte kuni riigistamiseni 1919. Aastal (viimaseks omanikuks oli Carlotto Stackelberg), alates 1921. aastast avati seal piiskop Platoni nimeline orbude varjupaik ja selle järglaseks olnud lastekodu asus mõisas kuni 1984. aastani.⁴⁷ Nüüdseks on mõis erakätes.

Vana-Riisipere mõisa esmamainimine leidis aset 1394. aastal kui ordu läänistas ümbruskonna maad Everhard von Boderckele. Nimetuse on andnud mõisale Risbiterite suguvõsa. Mõis kuulus Uexküllidele, hiljem ka Taubedele ja von Rosenitele. 1786. aastal läks mõis Saaremaalt pärit von Stackelbergide omandusse, kes rajasid uue mõisa Uue-Riisiperre ja vana keskus muutus sellega seoses kõrvalmõisaks. Vana-Riisipere peahoone ise on väike klassitsistlik kiviehitis, mis valmis 1852. aastal, peahooned asusid mõisa ümber. Mõisasüda jäi von Stackelbergide omandusse ja ka elupaigaks kuni 1939. aastani kuni nende ümberasumiseni. Pärast Teist maailmasõda tegutses seal kauplus, mis tegitses seal kuni 1972. aastani kui tulekahju jättis hoone varematesse. 2003. aastast alates on mõis erakätes.⁴⁸

Riisipere mõis jagunes kaheks osaks - Vana- ja Uus-Riisipere – need olid juriidiliselt lahus olnud, kuid maareformil vaadeldi neid koos. Majapidamiste järgi oli Vana-Riisipere mõisas põldu 457 tiinu, heinamaad 584 tiinu, karjamaad 93 tiinu ja kokku 1136 tiinu ja Uue-Riisipere mõisas põldu 487 tiinu, heinamaad 1139 tiinu, karjamaad 292 tiinu ja kokku 1918 tiinu. Seega Uue-Riisipere mõis moodustas põldudest 51,6%, heinamaadest 66,1% ja karjamaadest 76% endisest Riisipere mõisast. Metsamaad koos kõlbmatut maa ja rabaga kokku 2424 tiinu. Üleüldse kokku oli 5478 tiinu maamõõtmise andmete järgi.⁴⁹

Nissi kirikumõis. Esialgu jäid kirikumõisade maad koguduste kasutada. Kui mõni alevi-, linna- või vallavalitsus soovis koguduste maadest osa saada, tuli selleks esitada taotlus põllutöoministeriumile.⁵⁰ Maaseaduse järgi algselt võõrandati riikliku tagavarasse (RT 1919 – nr 79/80) ka kirikumõisad ja maad, väljaarvatud surnuaiad, kirikute ja kloostrite

⁴⁷ Praust, Valdo. Harjumaa mõisad. Tallinn 2005, lk 146-147.

⁴⁸ Praust, Valdo. Harjumaa mõisad. Tallinn 2005, lk 176-177.

⁴⁹ Riisipere mõisa tükeldamisesse puutuvad andmed – ERA.62.2.1004, 1-2.

⁵⁰ Pool 1920, lk 12-13.

alune pind koos tarviliku õuemaaga.⁵¹ Kiriku maade inventar jäi võõrandamata. Kirikumõisatest lubati (RT 1925 – nr 95/96) maakoguduste kirikuteenijate isiklikuks kasutuseks anda tagasi kuni 75 ha ja seda koos elu- ja majapidamishoonetega, ühe kirikuõpetaja kohta ei võinud olla rohkem kui 50 ha.⁵² 1923. aastal 6. märtsil on andnud Nissi kogudus üle kõik Nissi kirikumõisa maad ja metsad Põllutööministeeriumile.⁵³ Nissi kirikumõisa maade hulka arvati 12. veebruaril 1926. aastal hindamisakti järgi põldu 17,5 tiinu⁵⁴, heinamaad 31,5 tiinu, karjamaad 15,5 tiinu ja hoonete ja teede all oli 5 tiinu maad, kasutada oli palvemaja ja kõlbmatutest maadest raba 4,5 tiinu. Nissi kirikumõisa maad asusid laiali viie eraldi lahustükina.⁵⁵ Harjumaal Maakorralduse Nõukogu otsusega eraldati palvemaja vennastekogudusele, maad anti tervikuna tagasi anda Nissi kogudusele ja anti tagasi ka ehitusplats nr 156, mis jäi samuti kirikumõisa alla. Ehitusplatse kirikumõisast planeerimine lõpetati, kuna otsustati, et Riisipere alev kasvab edasi vaksali poole – mitte kirikumõisa maadele.⁵⁶ Lõplikult vormistati Nissi kirikumõis tagastamine Nissi evangeeliumi luteriusu kogudusele maatagastamise aktiga 24. märtsil 1934.⁵⁷ Huvilisi maade kasutamiseks oli veel: näiteks Nissi hariduse ja kooli Selts esitas palve saada põllumaa koolile antud, mille Harjumaakonna Maakorralduse Nõukogu lubas anda hariliku rendiga kui kirik seda ise vaja.⁵⁸ Vahepealsetel aastatel olid majas korterid, praegusel hetkel kuulub palvemaja EEVK-le (vennastekogudused).⁵⁹

⁵¹ Sinberg, Toomas. Ülevaade maakorraldusest Vabariigi esimesel aastakümnel. Tartu 1928, lk 2.

⁵² Rosenberg 1994, lk 43-44.

⁵³ Nissi kirikumõisa varanduste üleandmise akt - ERA.62.4.1085, nr 4.

⁵⁴ 1 dessantiin (tiin) = 10 925 m²

⁵⁵ Nissi kirikumõisa kaart - ERA.62.20.17630.

⁵⁶ Protokoll nr 13 Harjumaakonna Maakorralduse Nõukogu koosolek Riisipere vallas asuva Nissi kirikumõisa maade korraldamise asjus. 30.10.1926 – ERA.62.2.991, 3.

⁵⁷ Nissi kirikumõisa tagastamise akt - ERA.62.4.1085, nr 17-18.

⁵⁸ Harjumaakonna Maakorralduse Nõukogu koosoleku protokoll. 27.02.1922 - ERA.1551.1.104 (nummerdamata).

⁵⁹ Teeliste kirikud 2015 <http://www.teelistekirikud.ekn.ee/2015/kirik.php?id=801> (8. mai 2017)

3 Maareformi läbiviimine Riisipere mõisates.

Maareformi läbiviimiseks loodi kindel struktuur. Kõige kõrgemal asus põllutöoministeerium. Iga maakonna jaoks nimetati riigimaade ülem oma ametkonnaga ja maakonnad omakorda jagati ringkondadeks, mida juhtis ringkonna valitseja, kelle alluvuses olid ametnikud ja maamõõtjad. Maasaajate nimekirjades oli suur sõna õigus kohalikel valdadel.⁶⁰ Harjumaa oli jagatud 14. ringkonnaks, Riisipere valla mõisad jäid oli VI ringkonda, mida juhtis Johannes Lubi. Ringkonna keskuseks oli Uue-Riisipere mõis. Lisaks kuulus veel VI ringkonda Kirna Kohatu mõis, Ruila mõis, Hageri-Maidla mõis, Haiba mõis, Adila mõis (kõik Kirna Kohatu vallas), Aesmäe mõis (Saue vald), Laitse mõis (Laitse vald), Vana-Riisipere, Uue-Riisipere ja Munalaskme mõis (kõik Riisipere vald). VII ringkond kattus ka kohati Nissi kihelkonna mõisatega, selle juht oli Hans Koll ja ringkonda keskuseks oli Russalu mõis. VII ringkonda kuulusid veel Põlli mõis, Ohekatku mõis, Vardi mõis, Russalu mõis, Pajaka mõis, Nurme mõis, Lehetu mõis (kõik Vardi vallas), Ohulepa ja Kelba mõis (mõlemad Kirna vallas).⁶¹ Kihelkonna, valla ja ringkonna piirid ei kattunud omavahel, siin keskendume Riisipere mõisatele, mis jäid VI ringkonda.

3.1 Riisipere mõisa võõrandamine

Peale I maailmasõda, Saksa okupatsiooni ja sellele järgnenud Vabadussõda oli Eesti majandus kehvast seisukorras, samuti olid kehvast seisukorras mõisad. Oli kannatanud põlluharimine ja olid rekvireerimiste tõttu suur puudus loomadest.⁶² Riigil tuli esimesena selgitada välja, mis seisukorras üldse mõisad olid, selle reguleerimiseks oli valitsuse poolt loodud eelpool mainitud määrus mõisate korrapäratu majapidamise ja laastamise asjus, kus oli fikseeritud, millised juhul oli Põllutöoministeeriumil õigus selle hoolekande alla võtmiseks.⁶³ Harjumaa riigimaade ülem H. Kuik on nimetanud kolme liiki mõisaid nende kasutamise ja iseloomu järgi:

- 1) mõisad, mis on kruntimata ja lähevad väljaandmisele;
- 2) mõisad, mis on omanikele ja endistele pidajatele tagasi rendile andmiseks;
- 3) mõisad, mis tuleb võõrandada ja riigi arvel tuleb pidada.

⁶⁰ Elango 1998, lk 331.

⁶¹ Ringkondade juhid ja mõisad - ERA.1552.1.1117, nummeramata.

⁶² Pool 1994, lk 40-41.

⁶³ Määrus mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus. – RT 1918, nr 10, lk 2-3.

Põllutöoministeriumi otsuse järgi kuulub Uus-Riisipere mõis esimesse kategooriasse (kokku kuulub sinna kategooriasse 43 üksust), kus maaharijad peavad looma ühisuse, kus igaüks teatud põldu harib.⁶⁴ Maasaajatega sõlmiti rendilepingud, kuid nimekirjad ei olnud veel lõplikud. Vana-Riisipere kuulus kategooriasse, mille järgi tuli see endisele omanikule rendi alla anda.⁶⁵ Harjumaakonna Maakorralduse Nõukogu on andnud korralduse anda Vana-Riisipere mõis kuue aasta peale rendile tingimusega, et rentnik maad ära kultiveerib ja võttes arvesse asjaolu, et popsikohad on juba korraldatud. Kui kolme aasta jooksul maa kultiveerimise töodes midagi ette võetud ei ole, kuulub mõis tükeldamisele.⁶⁶

1920 aastal oli Vana-Riisipere veel omaniku käes pidamisel, kuid Uus-Riisipere, kus on raporti järgi põllumaad märgitud viletsamaks kui Vana-Riisiperes ja karjamaad asuvad metsas ja ka heinamaad on loetud viletsamateks, on plaanitud kohe tükeldamisele. Pakuti ka, et suur härrastemaja mahutaks ära oma kahekordse hoonega 25-30 perekonda. Tööstusest oli olemas saeveski vesirattaga ja täiesti korras viinaköök.

Ringkonna valitseja teatega tuli kiiresti välja eraldada järgmised tükid ametnikele:

- 1) vallavalitsusele (1 tiinu jagu põldu, 4 tiinu heinamaad ja 6 tiinu karjamaad);
- 2) postkontorile 2/3 tiinu aiamaad;
- 3) politseiametnikule (1 tiinu põldu, 4 tiinu heinamaad ja 3 tiinu karjamaad);
- 4) raudteevalitsusele 1/3 tiinu aiamaad;
- 5) ämmaemandale 1/3 tiinu aiamaad;
- 6) arstile Liiva postijaama juures pool talu;
- 7) postijaama jaoks mõisamaast talu;
- 8) öömaja jaoks trahteri juurde talu;
- 9) ühele metsnikule ja ühele metsavahile maad Palu karjamõisast ja teisele metsavahile mõisa hoonete ümbrusest.

Nissi alevi elas 20 perekonda ja nende aiamaad ja heinamaad tuli anda alevi kasvamise suunaga jaama poole. Mitmed aleviku elanikud soovisid saada talusid.⁶⁷

⁶⁴ Põllutöoministri korraldus Harjuma mõisade tükeldamise kohta – ERA:1552.1.1117, nummerdamata.

⁶⁵ Harju Maakonna Maakorralduse Nõukogu koosoleku protokoll 04.03.1920 – ERA.1552.1.104, nummerdamata.

⁶⁶ Harjumaakonna Maakorralduse Nõukogu koosoleku protokoll. 27.02.1922 - ERA.1552.1.104, nummerdamata.

⁶⁷ Riisipere mõisa tükeldamisesse puutuvad andmed – ERA.62.2.1004, 1-2.

Korraline maakasutuse revideerimise viidi läbi 8.-11. juunini 1920. aastal VI ringkonna kümne mõisa üle. Omaniku pidada olid Ruila, Haiba, Adila, Ääsmäe ja Munalaskme ja osalt ajutiselt on välja antud Uue-Riisipere (ilmselt oli loetud Vana-Riisiperega kokku, kuna on jäänud seal mainimata, ka 1922 maa kasutuse aruandes on esitatud koos)⁶⁸, Kirna-Kohatu ja Laitse, täielikult oli planeeritud ja kruntideks Hageri-Maidla. Selle ülevaatuse revisjoni järgi oli Uue-Riisipere mõisas võrreldes 1919. aastaga kasvanud külvipind ja põldude seisukord oli hea. Mõisa viinavabriku seisukord oli hinnatud peaaegu korras olevaks, kuid saeveski seisis tööta, kuna aurukatel oli viidud ära Vana-Riisipere mõisa. Kokku oli kasutada 23 hobust, lehmi oli 28 ja mullikaid 22 ja 9 vasikat. Rendikohtade rent oli määramata ja lepinguteni poldud veel jõutud. Mõisa raamatupidamine oli korras (sisse- ja väljatulekud olid dokumenteeritud). Aasta eelarve oli tegemata, kuid paistis, et on oodata puudujääki, kuna sissetulekuid olid vähe.⁶⁹ Kahjuks ei ole teada mõisatöölise nimekirja ega arvu kummagi mõisakohta.

Maamõõtja andmete järgi kuulus Uue-Riisipere mõisa majapidamise alla põldu 309 dessantiini (edaspidi lühendiga *des*), heinamaad 339 des ja karjamaad 158 des, mis tegi kokku 918 des, mis oli ettenähtud planeerida 26 normaaltaluks ja 5 ühehobuse taluks. Ühtlasi sai jaama juurde planeeritud 6 suvituskohta. Lisaks planeeriti kohad arstile, ämmaemandale, korinerile, möldrile, politsei kordnikule, metsnikule ja kohalikule koolile. Kaheksale ostetud talule sai maad juurde mõisamaast. kõlbamata sood ja rabamaad oli 326 des, mis planeerimisest jäeti välja. Kuna paljud mõisamaad olid mõisast eemal, said paljud tükid kahest ja mõned isegi kolmest tükist kokku.⁷⁰ VI ringkonna aruandluse järgi oli 1920-1922 aastani tööstuskohtadele võõrandatud ja kasutada antud 2,59 tiinu põldu, 5,95 heinamaad ja 0,27 tiinu karjamaad, postijaamale vastavalt 8,93 tiinu põldu, 18,84 tiinu heinamaad ja 5,56 tiinu karjamaad. Politsei ametnikele 3,12 tiinu põldu ja 3,75 tiinu heinamaad ja metsametnikele 7,84 tiinu põllumaad, 15,60 tiinu heinamaad ja 20,20 karjamaad.⁷¹

Riisipere vallavalitsus on vallanõukogu otsusel peavalitsuse poole pöördunud Uue-Riisipere asunike kruntide saamiseks (nr 123, 124, 143 ja 155) ka 6-kl algkoolimaja,

⁶⁸ Aruanne VI ringkonna mõisate võõrandamine ja kasutamine 1. maist 1920 1. maini 1922 - ERA.1552.1.1114, nr 232.

⁶⁹ Akt VI Ringkonna revideerimise üle Harjumaal. 8-11.06.1920 - ERA.1552.1.1117, nummerdamata.

⁷⁰ Maamõõtja seletuskiri U.Riisipere planeerimise kohta. Dateerimata (ilmselt 1920) - ERA62.2.1004, 14.

⁷¹ Harjumaa Riigimaade 6 rk mõisate võõrandamine ja kasutamine 1. mai 1920-1. mai 1922 - ERA 1552.1.1114, 231.

õpetajate elukorterite ja lisa hoonete ehitamiseks ja aia asutamiseks, milleks oli ka luba antud.⁷²

Planeerimise Peakomisjoni otsustega oli 1927. Aasta 1. maiks planeerimisel saadud 231 üksust 343 tüki näol pindalaga 2997,70 tiinu. Suurem osa on planeerimisel saadud 1920. ja 1924. aastal (vastavalt 878,58 ja 1710,45 tiinu).⁷³

3.2 Asundustalude ja ehituskruuntide jagamine

ASUNDUSTALUD: Uue-Riisipere mõis võeti planeerimisele 1920. aastal ja Vana-Riisipere mõis kahes osas 1922 ja 1924 aastal.⁷⁴ Võõrandatud põllumajanduslikult kasutatavaid maad olid ettenähtud asundamiseks. Maaseaduse järgi võõrandatud mõisate renditalude saamiseks oli eesõigus nende talude senistel rentnikel, ometi võis riik piire muuta, koondada ja lahutada eemalolevaid maatükke. Taluhooned ja heina- ja karjamaa omandas omanik tasuta juhul kui oli seda rentinud kauem kui nelikümmend aastat, muudel juhtudel tuli selle eest maksta, sõltuvalt talu rentimisajast ja ehitusest osavõtust. Normaaltalud anti kodanikele, kes elatusid ainult maapidamisest ühe perekonna ja kahe hobuse töönormi suuruses. Maksimaalseks suuruseks oli 50 tiinu (54,6 ha), aga enamasti jäid vahemikku 10-30 ha. Tähtis osa oli mõisate planeerimisel maamõõtjatel, kellele edasdati ka riigimaade ülemate poolt maasoovijate soovid, lisaks tuli arvestada ka kohalike olude ja võimalustega, enne kui oli võimalik koostada tükeldamise kava.⁷⁵

Üksiktalude rendi määras kindlaks kohapeal komisjon, kuhu kuulusid Põllutööministeeriumi, maakonnaavalitsuse ja valla esindajad. Hindamise juurde kutsuti ka riigikontrolli esindaja. Hiljem Põllutööministeerium kinnitas komisjoni hindamise tulemused, mille põhjal tegi kohalik valitseja lepingu rentnikuga. See jäi ajutiseks kuni viidi läbi maahindamine põlisrendi suuruse määramiseks. Ajutine rendileping tehti kuni kuueks aastaks. Ärilise loomuga ettevõtted nagu veskid, viinavabrikud, lauavabrikud, telliskivi ja lubja põletamise vabrikud anti võimalusel enampakkumise teel välja. Pakkumise ja tingimused korraldas Tehnika Peavalistus. Enampakkumise teel anti välja ka looduslikud heinamaad, mis ei ole seotud põllupidamisega. Rendi suurus olenes põllumaa, heinamaa ja karjamaa hulgast ja väärtusest, hoonete väärtustest, mis rentnikul on tarvitada.

⁷² Maavalitsuse otsuse ärakiri põllutööministrile – 10.03.1925 ERA.1552.1.815 nummerdamata.

⁷³ Riisipere mõisa planeerimise aruanne kinnitamiste järgi - ERA62.2.1004, nummerdamata.

⁷⁴ Põllutööministri korraldus Harjumaal mõisade tükeldamise kohta – ERA:1552.1.1117, nummerdamata.

⁷⁵ Pool 1993, lk 15-16.

Need olid seotud dessantiini põllu puhul seotud rukki saagiga ja hoonete puhul on arvesse võetud vananemise protsenti (kivihoonetel 2%, segahoonetel 3% ja puithoonetel 4%). Heinamaadel seoti saagiga, karjamaa rendi määras komisjon kindlaks. Rent arvutatati rukki puudades, kus karjamaad, heinamaad ja hooned arvutatakse ümber rukki puudadeks kehtivate rekvisitsioonide hindadega (rukki puud 30 marka, põlluheina puud 7 marka, sooheina puud 6 marka). Rent seoti ka turulähedusega – protsent lisandus seoses kaugusega linnast. Uued asunikud maksid esimesel aastal pool renti.⁷⁶

Suureulatuslik oli riigi abi ehitustegevusel (paratamatult asusid endised mõisahooned mõisasüdames, seega pidid planeeritud talud uued rajama), kus oli võimalik saada pikemaajalist ehituskrediiti ja kergendatud tingimustel metsamaterjali. Tegelikult rajati suur hulk ehitisi ka ilma riigi abita.

Uue-Riisipere mõisast planeeriti kokku nimekirja järgi 175 kohta kogu pindalaga 873,67 tiinu (jaotus kasutuse järgi 0,72 puuviljaaiad; põldu 309,72; heinamaid 353,27; metsa all 5,52; õue maa ja hoonete all 3,1; kõlbmatuid maid 68,34 ja järvede ja jõgede all 14,23). Neist osa antud ametitele, osa ehitusplatsid ja osa olid asundustalud.⁷⁷

Riisipere mõisast (Uue- ja Vana-Riisipere) mõisast toimus järkudena. Esimese järguga (Planeerimiskomisjoni otsus 2.11.1920.a) anti välja 64 üksust 91 tüki näol ja kes kokku said 878.58 tiinu maad. Selle näol oli tegemist siis Uue-Riisipere mõisa maade planeerimisega. 4.11.1920. a lisati otsusega veel kolm asunduskrunti (7 eraldi tükki) kokku pindalaga 52,92 tiinu. Edasi järgnes Riisipere mõisa planeerimine 4. jaanuari otsusega 1922. aastal kui planeeriti esimene osa Vana-Riisipere mõisast 20 üksuse ja 30 tüki näol pindalaga 434,05 tiinu. Pindalaliselt – 1710,45 tiinu - kõige suurem planeerimise järgul (otsusega 12.02.1924.a) läks käiku 120 üksust 173 tükiga, kuid selle suurust mõjutas lõplik metsamaade andmine Metsade Peavalitsusele. Ülejäänud maa oli Vana-Riisipere mõisa viimane osa. Edasi toimus planeerimine nelja järguna 1926. aastal (korraldused: 4.03.26; 11.03.26; 30.10.1926 ja 18.12.1926, vastavalt pindalad: 33,36 des; 103,97 des; 104,03 des ja 8,80 des) kui anti veel välja 24 üksust 42 tüki näol. Kokku oli 1. maiks 1927. aastal planeeritud Riisipere mõisast 231 üksust 343 tükina kokku 3326, 16 tiinu maana.⁷⁸

⁷⁶ Juhend ajutise rendi määramiseks - ERA.1552.1.1111, nummerdamata.

⁷⁷ Uue-Riisipere mõisast planeeritud talude suurused - ERA62.2.1004, 16.

⁷⁸ Riisipere mõisa planeerimise ülevaade – ERA.62.2.1004, 2.

3.2.1 Asundustalude ja ehituskruntide päriseksostmine.

1925 a suvel võttis Riigikogu vastu „Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seaduse“, mis lubas maad erastada ning nägi ette renditalude järk-järgulise päriseksostmise 60-aasta jooksul. Vastavalt seadusele oli talukohtade kui ka ehituskruntide rentnikel kohti põliseks tarvitamiseks või omanduseks saada kui nad on kasutatavale kohale ehitanud elumaja või samaks otstarbeks kasutatava hoone omandanud. Riigile jäi küll ostu-eesõigus ja riiklikust tagavarast ei tohtinud koonduda rohkem kui 50ha maad.⁷⁹ Kohad müüdi järeelmaksuga, võttes võlalt 4% intressi ja 0,25% administratsioonikuludeks. Maakohtade hind arvestati 1901. ja 1923. aasta maade-hindamise alusel (nagu ka endiste omanike tasu määramisel), hooned ja mets hinnati eraldi. Talukoha hinna saamiseks korrutati puhtakasurublades olev maa väärtus 11 krooniga. Talukoha hinnale võidi juurde lisada kuni 50%, arvestades turu lähedust jt majanduslikke soodustusi.⁸⁰ Talukoha või ehituskrundi ostu soovil tuli rentnikul Põllutööministeeriumile avaldus esitada. Suurem osa asundustalude päriseksostmiseks leidis aset 1930. aastatel.

Näitena asundustalu päriseksostmisest on vaadatud Uue-Riisiperest eraldatud krunt nr 12 (Lepiku talu), millel oli põllumaad 1,22 tiinu, karjamaad 0,49 tiinu, metsa 2,63 tiinu ja õuemaad 0,19 tiinu. Talu normaalrent aastas oli 73 rukki kg, leping tehti kuue aasta peale.⁸¹ Lepiku talu hind oli arvatud lähtuvalt nimetatud seadusest, kus oli leitud, et maakoha väärtus oli 12,94 puhtkasu rubla, mis tegi hinnaks 142,23 krooni, kuid sellel lisandus 1,5 km kaugusel oleva Riisipere raudtee jaama soodustus 10%, mis oli omakorda 14,23 krooni, mis tegi maakoha hinnaks kokku 156,57 krooni autasumaade tarvitamise seaduse järgi (RT 1925 a nr 199/200) järgi selle lõplikuks hinnaks 190 krooni.⁸² Lõplik ostu-müügileping on sõlmitud 11.03.1932. aastal kui Eesti Vabariigi Põllutööministeerium müüb Aleksander Kütnerile põliseks tarvitamiseks ja omanduseks Riisipere mõisast juurdelõike nr A12 hinnaga 190 krooni.⁸³ Kuni selle hetkeni on olnud krunt veel rendil. Analoogne protsess toimus ka teiste asundustalude ja ehituskruntide vahel.

⁷⁹ Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seadus. – RT 1925, nr 109/110 lk 589-591.

⁸⁰ Pool 1993, lk 15-16.

⁸¹ Lepiku talu kirjeldus - ERA.63.10.8231, 1-5

⁸² Lepiku hindamise akt. 15.03.1929 - ERA.63.10.8231, 33.

⁸³ Lepiku talu ostu-müügileping - ERA.63.10.8231, 38.

3.3 Mõisa hooned ja inventar

Maaseaduse järgi kuulusid võõrandamisele kõik mõisad koos maa ja muu varaga sh ehitustega, tööstusettevõttega, inventariga, loomadega ja tagavaradega.⁸⁴ Omanikele lubati jätta vaid veidi maad, inventari ja loomi. Võõrandatud maa ja hooned tuli täpselt fikseerida ja hinnata. Selle jaoks moodustati komisjon, kuhu kuulusid Põllutöoministeriumi, maakonna ja valla esindajad.

Mõisahooned olid ettenähtud suures osas tükeldamise järel mitmesugusele ühiskondlikele asutustele: koolid, vallamajad jne. Järelejäänud hooned pidid minema müüki soovijate vahel, seda pärast seda kui mõisa planeerimine on lõpuni jõudnud (eriti oluline oli jõuda enne lõpule jõuda asunike hoonetesse majutamisega. Hoonete müügi korral oli eesõigus neil, kelle maapeal see hoone asus. Müümine toimus kindla hinna eest, kui neid müüakse kohalikele maasaajatele, omavalitsustele ja ühistegevustelistele asutustele või mõnel muul juhul põllutöoministeriumi ettepaneku korral. Kõigil teistel juhtudel müüakse enampakkumise. Hooned võis müüa kas kohe maksmise teel või võlaga, mille jaoks andis laenu andmise korra välja Maapank.⁸⁵

Hoonete võõrandamise väärtus VI ringkonna hindamisakti järgi oli Uue-Riisipere puhul 2.166.464,16 marka. Näiteks teiste mõisate puhul oli Kirna-Kohatu mõisas 809.616,41 marka, Adila mõisas 554.129,50 marka ja Hageri-Maidla mõisas 1.023.631 marka.⁸⁶

Uue-Riisipere mõisa härrastemaja oli üks võimsamaid omataolisi Eestis, selle osas oli näha huvi nii vallast kui kas väljast poolt oma valda. Ka kohalik huvi mõisahoonet saada kooli kasutusse oli olemas. Riisipere vald esitas taotluse Harju maakonna Maakorralduse nõukogule tarvilike ruumide saamise asjus Nissi koolile Uue-Riisipere mõisast. Selle taotluse vastuse otsuseks oli see tähelepanuta jätta.⁸⁷ Põllutöoministeriumi Planeerimise Peakomisjoni otsusega otsustati rahuldamata jätta ka taotlus kohale 110 anda kooli kasutusse ja jätta selle koha väljaandmise küsimus lahtiseks.⁸⁸

⁸⁴ Maaseadus. – RT 1919, nr 79/80, lk 625.

⁸⁵ Pool 1920, lk 29-30.

⁸⁶ Aruanne Harjumaa VI rk hoonete võõrandamise ja kasutamise üle 1920-1922 - ERA.1552.1.1114, 230.

⁸⁷ Harjumaakonna Maakorralduse nõukogu koosoleku protokoll. 21.08.1920 - ERA.1552.1.104, nummerdamata.

⁸⁸ Põllutöoministeriumi Planeerimise Peakomisjoni protokoll nr 89. 2.09.1920 - ERA.1552.1.21, nummerdamata.

Tallinna linnavalitus palus, et neile antaks Uue-Riisipere mõis südamega koos normaal taluga 113 ja ja kohaga nr 111 ja vesiveski nr 112 alaealiste varjupaigaks, kus mitte ainult linna, vaid ka maakonna lapsed saaksid elada. Mõisa aeda tahtis linnavalitus selleks otstarbeks, et suvel seal aiatööde peal lastele rakendust leida ja neile aiatööd õpetada. Vesiveskit sooviti seoses elektri tootmisega nii varjupaigale kui ka tervele Nissi alevile. Maakorralduse nõukogu kiitis (21.08.1921) selle heaks ja üldiselt kasulikuks. Kuik (Harjumaa riigimaade ülem) teeb ettepaneku Uue-Riisipere härrastemaja anda koos ühe normaal talukohaga kasvatusmaja kätte anda, kuid aed ja vesiveski panna enampakkumisele, mille korral kasvatusmajal oleks eesõigus see saada kõrgeima pakutud rendiga.⁸⁹

Tallinna linna koolivalitsuse esitas palve ka Harjumaa Maakorralduse nõukogule Riisipere mõisast kasvatusmaja tarvis saada 50-60 tiinu põldu, 150-200 tiinu heina- ja karjamaad koos metsa ja veskiga ja eluta ja elusat inventari sisseseadmiseks saada. Maakorraldus nõukogu otsus oli anda kaks kohta.⁹⁰ Ka on Koolivalitsuse juhataja pöördunud 5.04.1922 Harjumaa Riigimaade ülema poole, kuna linna kasvatusmajades on ülerahvastatud ja nende ruumid uute kasvandike vastuvõttu ei võimalda, siis esines linnavalitus linnavolikogu ees sooviga Uus-Riisipere kasvatusmaja ja algkooli laiendada. Linnavalitus soovib peahoones ja hobuste tallis teha kapitaalseid ümberehitustöid ja alustada nendega juba enne ostulepingule allakirjutamist. Materjali paluti müüa Pajaka mõisast telliskivide näol komisjoni poolt määratud hindadega. Palvega on olnud väga kiire, et jõutaks veel ehitusmaterjalide transpordi viimase lumeteega ära korraldada. Ühtlasi palutakse endale müüa ka Uue-Riisipere endise saeveski kuuri, mis on küll antud Metsade Peavalituse kasutada, kuid seisab ilma mingisuguse kasutusega.⁹¹ Varjupaiga tarbeks anti lisaks mõisa hoonele ka muid kõrvalhooneid koos maaga.

Uue-Riisipere viinavabriku inventari väärtuseks hinnati 269 360 marka, mis võeti ka väljarentimise hinna aluseks, mis võrdus 7856 rukki kilogrammiga.⁹² 1921. aastal moodustati Riisipere kartuli Ühisus 15 liikmega, kelle ülesandeks oli 1921/1922 hooajal vastutada ja valmistada piirituse tootmise eest, kelle kontrollida jäi ka viinavabriku

⁸⁹ Harjumaa riigimaade ülema ettekanne Maakorralduse Peavalitusele 1921a - ERA.1552.1.811, nummerdamata.

⁹⁰ Harjumaakonna Maakorralduse Nõukogu koosoleku protokoll. 21-10.1921 - ERA.1551.1.104 nummerdamata.

⁹¹ Koolivalitsuse juhataja palve Harjumaa Riigimaade ülemale. 5.04.1922 - ERA.1552.1.812, nummerdamata.

⁹² Harjumaa Riigimaade VI Ringkonna tööstus ja tehniliste ettevõtete võõrandamise ja kasutamise üle 1920-1922a - ERA.1552.1.1114, 229.

kasutus.⁹³ Uue- Riisipere vesiveski oli hinnatud 8000 marga peale ja saeveski väärtuseks oli 18 932 marka, kuid see jäi Metsade Peavalitsuse kasutusse.⁹⁴ Nagu eelnevalt mainitus, siis mõisa ülevõtmise hetkel polnud saeveski töökorras. 1922. aastaks kuulusid viinavabrik, vesiveski ja Uue-Riisipere aed endiselt riigile (olid antud rendile), kuid Uue-Riisipere saeveski oli antud üle Metsade Peavalitsusele.⁹⁵

Nagu ka hoonetega, nii koostati ka põhjalikud ülevaated mõisate inventarist, kuhu märgit ära mitte ainult loomad, vilja- ja külvivarud, vaid see oli detailne kuni ämbrite ja tööriistadeni välja.

Mõisamaadele asujatel tuli alata täiesti uut majapidamist: rajada hooned, muretseda nii elutu ja elav inventar kui ka kapital. Riigil tuli neid abistada, et võimaldada kiirelt jalad alla saada ja tootmisseisakut vältida. Osa inventari, saadusi ja külve saadi mõisate võõrandamisel, mis läksid enamasti uutele asunikele kas raha eest või võlgu.⁹⁶ Koos maadega võõrandati ka mõisate inventar (olgu see mõisniku või rentniku päralt. Võõrandamata jäi see, mille rentnik oli saanud enne 11. novembrit 1918 ise koha pidamiseks. Alles jäi ka inventar, mis oli omandatud peale maaseaduse välja kuulutamist (nii ka inventari tulemuste järgi) või kahehobusetalu⁹⁷ inventar kui see endisele mõisapidajale harimiseks jääb. Põllumajandusliku inventari hulka kuulus kõik elav ja eluta inventar, mis on uutele asunikele ja riigile vajalik, et põllupidamist takistamata jätkata. Põhimõtteliselt kõik, mis pole olnud omaniku isiklikuks tarbeks (tõllad, elukorteri sisseseade, ilupuud jne).⁹⁸ Võõrandatava inventari eest makstavast tasu oli mainitud eespool. Inventari jagamine korraldati põhimõtte järgi, et jagatav inventar läheks selle kätte, kellel sellest suurim puudus oli (näiteks lehm müüdi neile, kellel lehma polnud). Eesõigus hobuste saamisel oli sellel, kes oli saanud söödis kõige kehvemini haritud maa. Inventari, mida maasaajad ei vajanud, müüdi enampakkumise teel.⁹⁹

⁹³ Aruanne Harjumaa Riigimaade VI Ringkonnas asutatud ühisuste üle 1921-1922 - ERA.1552.1.1114, 228.

⁹⁴ Harjumaa VI ringkonna aruanne hoonete võõrandamise ja kasutamise üle 1920-1922 – ERA.1552.1.1114, 230.

⁹⁵ Harjumaa VI ringkonna aruanne tööstus- ja tehniliste hoonete võõrandamise ja kasutamise üle 1920-1922 - ERA.1552.1.1114, 229.

⁹⁶ Pool 1993, lk 20-22.

⁹⁷ Normaali-hobusetalu inventaar – 2 hobust, 4 lehma, 2 mullikat, 4 siga, 10 lammast, kõik mesipuud, sulgloomad, kodujänesed ning tarvitatavad tööriistad ja masinad, peale selle, mida kahehobusetalu ei suuda ära kasutada.

⁹⁸ Pool 1920, lk 34-35.

⁹⁹ Pool 1920, lk 36-37.

Hinnatud inventar oli mõeldud asundustalude saajatele kui ka teistele soovijatele väljarentimiseks või müümiseks. 1922 a 1. jaanuari seisuga hinnati Uue-Riisipere mõisa elusinventari 83 000 marga peale, millest müüdi asunikele 57 000 (68,6%), ametnikele 23 000 (27,7%) ja oksjonil 7000 (8,4%) marga väärtuses ja järele oli 2000 (2,1%) marga eest elusinventari. Eluta põllumajandusinventari hind oli 67 864 marka sai müüdud 33 779 asunikele (49,8%), 3 859 ametnikele (5,6%), 17 365 marga väärtuses müüdi oksjonil (25,6%). Järele jäi 12 860 marga summas eluta põllumajanduslikku inventari (18,9%). Tehniliste ettevõtete väärtus oli 3 000 062 marka ja sellest müüdi 3 270 marga eest asunikele (1,1%) ja järel oli 296 792 marga väärtuses tehniliste ettevõtete inventari (98,9%), sellest suure osa moodustas viinavabrik. Põllusaadustest (kokku 37 024 marka) sai 16 314 eest asunikele (44,1%) ja 20 710 marga eest läks kasutusele riigi majapidamistes (55,9%).¹⁰⁰ Eriti suur puudus oli asunikel hoonetest, mille puhul aitas riik neil alguse raskustest üle saada. Väga suure olulisusega oli ka loomade, külvide ja põllumajandusliku tehnika asundustalude käivitamise seisukohalt. Põllumajandusliku inventari müük toimus kiiresti, see näitab ka selle olulisust talude kiiresti tööle saamisel.

¹⁰⁰ Harjumaa Riigimaade 6. Ringkonna Uue-Riisipere mõisa inventari võõrandamise ja kasutamise aruanne. 1.1.1922 - ERA.1552.1.1114. nr 345.

4 Tasu maksmine võõrandatud Riisipere mõisa maade eest

Loomulikult tekitas baltisakslastes varade võõrandamine ägedaid vastuolusid ja proteste, kes isegi otsiti toetust välismaalt. Kuna ka Lätis oli maareform sama radikaalne, siis tuli mõlemal värskel riigil taluda lääneriikide hukkamõistu ja survet. Enamikes Ida- ja Kesk-Euroopa riikides oli maareform mõisnike suhtes armulikum, kuid seal puudus ka rahvuslik konflikt, kuna enamasti olid mõisnikud samast rahvusest kui talurahvas.¹⁰¹ A. Ruusmann on rõhutanud, et ainult Eestis ja Lätis olid need nii radikaalsed, et mõisnikele ei jäetud sisuliselt midagi alles. Rumeenias võisid mõisnikud säilitada 400 ha, Jugoslaavias 300-500 ha, Poolas kuni 400 ha, Jugoslaavias 300-500 ha ja Poolas kuni 400 ha. Ei tohi ka rahvuslikku aspekti ületähtsustada, kuna maareformiga jäi ka ligi 70 mõisnikust eestlasele alles vaid talusuurune majapidamine.¹⁰²

1926. aastal vastu võetud tasumaksmise seaduse järgi avanes Carlotto Stackelbergil saada tasu võõrandatud Riisipere (Uue- ja Vana Riisipere mõisa) eest. Vastavalt seadusele jäid mõisamaade kõik rendikohad ilma tasuta võõrandatuks, ülejäänud maa kuulus küll tasumisele, kuid selle aluseks olid endiste rüütelkonna hindamisaktid.¹⁰³ Tulukus määrati kindlaks adra (pindalaühik) alusel, kus 1 Eestimaa ader võrdus 300 puhaskasurublaga. Tasu suurus arvatati välja rublades kapitaliseerides tulukusega 2,66%. Saadud summast arvatati maha omandiüksuse juurde kuulunud laenud. Tasu maksmine pidi toimuma eesti markades, arvates 1 rubla võrdseks 20 eesti margaga. Tegelikult jõuti tasumiseni küll juba kroonides.

Carlotto Stackelberg on esitanud avalduse, milles on palunud määrata kindlaks tasu mõisate võõrandamise eest ja välja maksta, viidates rasketele oludele, kuna haiguse tõttu puudus tal töötamise võimalus ja palus võimalikult kiiresti ligi 2000 kr välja maksta.¹⁰⁴ Ta ühtlasi tõendas, et tal viimasel aastal sissetulekuid ei olnud.¹⁰⁵

¹⁰¹ Elango 1998, lk 332.

¹⁰² Rosenberg, Eesti mõisad, lk 42-43.

¹⁰³ Riikliku maatastavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus. – RT 1926, nr 26, lk 249-250.

¹⁰⁴ C. Stackelbergi palve põllutööministrile, 15.veebr.1929 - ERA.63.22.121, nummerdamata.

¹⁰⁵ Haapalu linnavalitsuse tõend. 07.05.1929 - ERA.63.22.121, 12

Riisipere mõisa hindamisakti järgi oli mõis kinnistatud enne maareformi fideikomissariusega¹⁰⁶ Carlotto Stackelbergile. Kokku oli 25.10.1919. aasta katastri järgi 5980 des mõisamaad ja 96 des talumaad. Tasumise alla ei kuulunud (96 des) ja Stackelbergile antud krunt nr 181 mõisamaast ja vallamaja alla antud maa (1,09 ha). Peale maatasust maha arvatud võlga jäi mõisa väärtuseks 274 615,95 rbl. Kuna Riisipere mõis oli 6077 des (ehk 6640,13 ha) suur, siis kuulus väljamaksmisele 75% väärtuses (seadus nr 23 – 1926) ehk 205 964,46 rbl. Peale fikseeritud kurssi (20s) jäi alles 41 192,69 kr ja kasutamise eest 25.10.1919 - 25.10.1926 lisandus täiendavalt 7670,8 kr ehk väljamaksmisele kuuluv summa oli kokku 48 862,77 kr.¹⁰⁷ Komisjoni otsusega oli Carlotto Stackelberg rahul ja otsust edasi ei kaevanud.¹⁰⁸

Carlotto Stackelberg on esitanud tõendeid Haapsalu Linnavalitusele, et tal ei ole mingisugust kinnis- ega vallasvara, peale Eesti Maapangast Riigikassa pantkirjade, mis talle anti võõrandatud Riisipere mõisa eest maaseadusega. Ta on esitanud ka ärakirjad, mis tõestavad, et ta on võtnud Eesti vabadussõjas¹⁰⁹ ja ühtlasi ka esitanud eru-tunnistuse. Väljavõttest nähtub, et ta on väeteenistusest vabastatud haiguse tõttu.¹¹⁰ Ühtlasi väitis ta end olevat haige ega saa rasket tööd teha (ja muud polnud leida) ja polnud viimastel aastatel tulumaksu maksnud. Perekond koosnes abikaasast, tütrest (8a) ja pojast (5a). Viimastel aastatel olid perekonda tabanud haigused: abikaasa kui ka poeg ja tütar põdesid sarlakeid. Kõige selle katteks oli ta maha müünud viimase varanduse: mööblid, pildid ja muud. Intressid, mis maksti välja pantkirjadelt, olid suuremalt jaolt läinud võlgade katteks. Seda arvesse võttes palub Stackelberg, et valitsus lunastaks välja Eesti Maapanga kaudu tema Riigikassa pantkirjad väljaspool harilikku kustutus korda.¹¹¹ Põllutööminister on saatnud palve edasi vabariigi valitsusele, arvestades rasket majanduslikku olukorda ja teinud ettepaneku lunastada ennetähtajaliselt pantkirju 3850 krooni väärtuses.¹¹² Selle on

¹⁰⁶ Fideikomiss (ladina keeles *fidei commissium* usaldusväärsetesse kättesse jäetud) oli valdusvorm, mille korral perekonnale kuulunud piiratud pärimis- ja omandiõigusega vara, üldjuhul pärandimõisa valdusõigus anti tervikuna, sageli majoraatmõisana ehk vanimaõiguse kohaselt lähimale meessugulasele, millega hoiti mõisa ühe perekonna valduses. Fideikomissmõisa ei võinud järgnevalt müüa, pantida ega võlgadega koormata ega pärandamisel jagada.

¹⁰⁷ Riisipere mõisa kinnistu Nr 240 eest tasumaksmise ettepanek, mõisamade arvestusleht ja protokoll – ERA.63.22.121, 23-25.

¹⁰⁸ Carlotto Stackelbergi vastus hindamiskomisjonile. ERA:63.22.121, 26.

¹⁰⁹ Tagavaraväe leitlant Carlotto Stackelbergile oli annetatud Eesti Vabadussõja mälestusmärk, kui 1918-1920 vabadussõjast osavõtjale. Ta oli erusse arvatud ohvitseride reservist ja kaitseväe kutseliik oli ratsavägi.

¹¹⁰ C.Stackelbergi eru tunnistuse nr 5751 ärakiri ja teenistuslehe väljavõte - ERA.63.22.121. 37-39.

¹¹¹ C.Stackelbergi palve vabariigi valitsusele. 19.03.1930 - ERA.63.22.121. nr 35

¹¹² Põllutööministereiumi kiri valitsusele. 07.04.1930 - ERA.63.22.121. nr 40.

Vabariigi Valitusus kinnitanud 08 mail 1930 aastal.¹¹³ On olemas ka põllutöoministri (A. Jürman) taotlus maksta välja veel 2000 krooni ennetähtaegselt samadel põhjustel.¹¹⁴

4.1 Stackelbergide raskused peale mõisa võõrandamist

Üldiselt võib näha Stackelbergi rasket majanduslikku seisuga pärast võõrandamist kõrges kaebuste ja palvete arvus. Igati ootuspäraselt on ta olnud vastu ka mõisa võõrandamisele. Carlotto Stackelberg on esitanud palve 1920. aasta alguses, paludes mitte esimeses järjekorras mõisa planeerida, viidates järgmisel asjaoludele:

- 1) Kuna sai mõisa enda valdusesse alles 23. aprillil 1917. aastal, kui ta ise samal ajal teenis sõjaväes (mõisa saamise põhjus: isa surm 1916. aastal). Tegelikult jõudis ta kohapeale valdusi kontrollima alles peale teenistusest vabanemist. Siis oli mõis korras olukorras: põllud söötis, puudu oli osa viljast, seemet ei olnud külviks ja loomade toitu jätkus ainult paariks kuuks. Lisaks olid sõja ajal olid Saaremaalt ja Hiiumaalt taganevad Vene väed omavoliliselt viinud tööhobuseid ja vilja (mõis ausus teatavasi Tallinn-Haapsalu maantee ääres). Saksa väed viisid 1918. aasta veebruaris 23 õisa tööhobust ja peegu viimased heinad (Stackelberg on neid nimetanud okupatsiooni vägedeks). Tuli osta kogu külviseme ja loomade toit. Ühe aastaga polnud võimalik mõisa eelnenud korda viia, ometi 1919 said kõik põllud ülesharitud.
- 2) Carlotto Stackelberg võeti 1914. aastal teenistusse kolmeks aastaks, lisaks teenis ta üle ühe aasta Eesti sõjaväes. Kuna sõjaväelastele lubati esimeses järjekorras maad tarvitamiseks anda, loodab, et talle jäetakse mõis alles.
- 3) Sõjaväes ja eemal oldud aja tõttu läksid kõik sissetulekud mõisa vahepealse korratuse taastamiseks ja mõisa korda seadmiseks. Ta oli ka lisaks laenu võtnud selle jaoks, et mõisas kord taastada, mis muutis varandusliku seisuga raskeks ja viidates jällegi tervise sõjas kaotamisele, siis ei saa ta perekonnale enam sissetulekut võimaldada juhul kui mõisad ära võetakse. Ta sooviks oli jätta mõisad esialgse võõrandamise alt välja ning juhul kui ikka soovitakse võõrandada, siis avaldas lootust, et valistus jätab talle kasutamiseks ühe mõisa. Mõlemad mõisad on lahutatud piiridega ja neil on eraldi inventar.¹¹⁵

¹¹³ Valitususe otsus 08.05.1930 - ERA.63.22.121, 42.

¹¹⁴ Põllutöoministeriumi kiri valitsusele. 30.07.1931 - ERA.63.22.121, 46.

¹¹⁵ C. Stackelbergi palve valitsusele - ERA.1552.1.810, nummerdamata.

Harjumaa riigimaade Valitsus oli määranud ta küll põllutööministri otsusega Vana-Riisipere mõisa saajaks (mõis jäi talle ka rendile pidada) ja planeerida talle ka krundi nr 181.¹¹⁶ Maakorralduse nõukogu on 19.06.1925. a koosolekul arutati Carlotto Stackelbergi avaldust toetuslaenu saamiseks elumaja ehituseks krundile nr 181. Nõukogu otsus oli see jätta rahuldamata, seoses maaseaduse täiendamise ja muutmise seadusega (26.05.1925. Riigi Teataja nr 95/96 – 1925).¹¹⁷

1923. a 24. aprillil arutas Riigikohus administratiiv-osakonnas Carlotto Stackelbergi voliniku vande advokaat Verner Hasselblatti kaebuse peale Eesti Vabariigi Põllutööministeeriumi otsuse üle Uue- ja Vana-Riisipere mõisa maa peal asuvate poemaja ja teiste ärihoonete võõrandamise asjus (kaebus 21.10.1921), millega palus nende mõisa maa peal asuvad majad ja hooned, mis on ainult äriliseks otstarbeks ehitatud ja kasutatud (ja ka kasutati kaebuse kaasajal), mis ei kuulunud enne põllumajanduslikuks otstarbeks ja ei makstud ka nende eest maamaksu, vaid maksti hoonete ja ärimaksu, võõrandamise alt vabastada ja need anda tagasi Stackelbergile kui seaduslikule omanikule. Nende hulka kuulusid Liiva posti- ja telegraafikontori elumaja ja selle juures olevad kõrvalhooned, Liiva hobuste postijaama elumaja ja juurde kuuluvate teenijate elumaja koos kõrvalhoonetega (tall, ait, vankrikuurid), vaksali pood ja elumaja koos lauda ja aidaga, Nissi apteek-elumaja koos aida ja kuuriga, vesiveski elumaja koos vesiveski sisseseadega. Põllutööministeeriumi Maakorralduse peavalitus väitis, et palves tähendatud objektid on maaseaduse järgi võõrandatud ja jäävad tagasi andmata. Riigikohtule antud kaebuses palub C. Stackelbergi volinik Põllutööministeeriumi otsust muuta nii, et eelpool nimetatud hooned sinna ei kuulu ja panna seisma nende hoonete edasimüümine kolmandatele isikutele, kuna ärihoonete võõrandamine ei ole ettenähtud maaseaduses. Carlotto Stackelbergi poolt sisseantud kaebus jäi tagajärjeta, kuna maaseadusega on võõrandatud Eesti Vabariigi omanduseks kõik Balti Eraseaduses (1864. a väljaanne) paragrahvis 597 ülesloetud mõisad ja maad ühes kõigi nende päraltolemistega. Hooned loetakse selle maa osaks, mille peale mad on ehitatud ja kinnitatud. Missuguseks otstarbeks maa omanik need hooned ehitas ja kuidas ta neid kasutas, ei ole maaseaduse järele võõrandatud maade peal asuvate hoonete kohta tähtsust ja maaseadus ei vabasta neid võõrandamise alt riigistatud maade nimekirjast. Veski loeti kuuluvaks arvestusse kui põllumajanduslik ettevõtte.¹¹⁸

¹¹⁶ Riigimaade ülema õiendus krunt 181 kohta - ERA.1552.1.815, nummerdamata.

¹¹⁷ Maakorralduse nõukogu koosoleku väljavõte 19.06.1925. – ERA.1552.1.815, nummerdamata.

¹¹⁸ Riigikohtu administratiiv osakonna toimetused nr 54-1923a, ärakiri. - ERA.1552.1.813. Vabalt paiknev.

1924. aasta jaanuaris on tulnud Põllutööministeeriumi Maakorralduse Peavalitsusele avaldus Carlotto Stackelbergilt kui Vana-Riisipere mõisa rentnikult, saamaks luba kahekümne veise ja sea ära müümiseks, kuna puudub loomasööda puudusel võimalus neid üle talve pidada. Maakorralduse Peavalitsus lubas müüa nii palju loomi, kui asunikud neid ära ostavad. See viitab jällegi majanduslikele raskustele ja probleemidele mõisa juhtimises.¹¹⁹ Nagu eelnevalt mainitud, siis Harjumaakonna Maakorralduse Nõukogu on otsuse järgi anti Vana-Riisipere mõis kuueks aastaks rendile peale tingimusega, et rentnik maad ära. Kui kolme aasta jooksul maa kultiveerimise töödes midagi ette võetud ei ole, kuulub mõis tükeldamisele. 1924. aastal jagati Vana-Riisipere mõisa teine osa

Üldiselt on ta palunud tagasi ka väikseid asju, näiteks on Riisipere ringkonna valitsejalt palutud näiteks minna Vana-Riisipere asundusse ja tagasi anda traat- ja puuaiad (peale maaseaduse ilmumist ehitatud), nii ka vaskkatel ja pesuvann, mis asuvad pesuköögis. Sellise murega on ta pöördunud Harjuma Riigimaade ülema poole, kes ise andis Riisipere ringkonna valitsejale korralduse need tagastada.¹²⁰

10. oktoobril 1919. aastal vastuvõetud Maaseadus oli väga radikaalne, *seniseid mõsinike lausa „kerjuseks“ muutev*.¹²¹ Igal juhul maareformi eelsete omanike jaoks tähendas see kogu senise korralduse muutust ja suuri raskusi ja tohutut standardi muutust.

¹¹⁹ Kirjavahetus Harjuma riigimaadeülema ja Põllutööministeeriumi Maakorralduse Peavalituse vahel 28.01.1924 – ERA.1552.1.814, nummerdamata.

¹²⁰ Riigimaade ülema korraldus riisipere ringkonna valitsejale - ERA.1552.1.815, nummerdamata.

¹²¹ Elango 1998, lk 330.

5 Maareformi mitmekülgsus

Kaebused ja rahulolematust. Reform ei täitnud kõigi ootusi, 1920-1923 soovis maad saada 54 615 isikut, kuid paljud neist jäid ilma. Näiteks Harjumaal oli 30-40 talu kohta keskmiselt 100 tahtjat.¹²² Maareformiga kaasnes paratamatult ka suur korrupsioon. Maa saamise ja kasutamise osas esitati ligi 6000 kaebust.¹²³ Raskemas seisus olid endised mõisatöölised, kellele hakati väiksmaid maatükke andma alles peale 1924. aastat ja 1929. aasta lõpuks olid neist maad saanud vaid ligi pooled. Mõisatöölised olid kaotanud eelnevad head töökohad, saamata mingit kompensatsiooni ja pooled said vaid eluasemekohad. Võitjateks (nagu ka seaduse järgi) olid eelkõige Vabadussõjas võidelnud.¹²⁴

Näiteks 1931. aastal on olnud endise Riisipere mõisa aladel 29 kaebust või ettepanekut, mis tulid arutusele. Näiteks olid tüüpilised teemad karjamaa ja heinamaa juurde planeerimine, juurdepääsude rajamine, maade vahetamine, raba eraldamine turbatootmiseks jne, enamik neist jäid rahuldamatata¹²⁵ Järgnevalt mõned näited.

Riisipere valla elanik Jaan Treibek oli esitanud Riigimaade ülemale avalduse toetuse saamiseks ja edasi saatmiseks Maakorralduse peavalitsusele, kuna väidetavalt oli elanud juba 1909. a alates Uue-Riisipere mõisa alal asunud nn Jaama poe kohal, kus ta oli juba 13 aastat maid ja hooneid kasutanud ja neid oma kulul korrastanud ja ühtlasi ehitanud uue kuuri ja lauda (oma kulul ja materjalist). Kinnistu planeeriti maareformiga 1920. aastal metsniku kohaks koos 18 tiinu maaga (krunt nr 125), Metsade Peavalitsus on kohtu kaudu nõudnud Treibeki lahkumist. Kuna krunt asub metsadest kaugel, siis tema arvates on selle nii jagamine tarbetu ja palub, et koht antaks Metsade Peavalitsuselt üle võetaks ja talle rendile antakse. Otsust ei rahuldatud.¹²⁶ Või näiteks asunike soovid vahetada maad, näiteks August Jeremiase palve kehva ja liigniiske heinamaa asendamiseks paremaga.¹²⁷ Sarnase sisuga kaebusi ja palveid oli palju, millest valdav enamik jäid tähelepanuta.

¹²² H. Kuiki ettekanne, Põllutöoministeeriumi esindajate ja riigimaade ülemate koosoleku protokoll 03.01.1920. – ERA.1552.1.1117, nummerdamata.

¹²³ Elango 1998, lk 336.

¹²⁴ Elango 1998, lk 333-334.

¹²⁵ Esilduste protokollid (Riisipere) 1931. aastal - ERA.62.2.1005, 57-59.

¹²⁶ Jaan Treibeki kaebus Harjumaal riigimaade ülemale. 10.11.1922 - ERA.1552.1.813. Nummerdamata.

¹²⁷ August Jeremiase palve Harjumaakonna Planeerimise komisjonile. 28.11.1925 - ERA.1552.1.815. Nummerdamata.

Omandi ja hoonete funktsiooni muutus tekitas ka probleeme paljudele senistele elanikele. Näiteks 31. juulil 1922. aastal on Põllutööministri poolt antud välja antud käsk kortertite ülesütlemise kohta mõisa hoonetest nende seniste elanikele, sest majad on vaja anda üle asunikele ja kui vabatahtlikult ei lahkuta, siis tuleb seda nad sealto kohtu poolt välja tõsta. Sellised nõudmised on Uue-Riisipere vähemalt viie isiku vastu.¹²⁸

Oli ka segadust erinevate riigiasutuste vahel. Riisiperes segadus vaestemaja rajamisel valla ja ringkonna valituses vahel. Vald väidab, et neile oli lubatud üks endistest tööliste majadest vaestemajaks, kuna vallal vaestemaja hetkel pole, kuid IX Ringkonna valitseja seda pole korduva palumise peale üle andnud ja 24 vaest elavad alevi peal korterites. Palutaks korraldust hoone üleandmiseks.¹²⁹ Riigimaade ülem oma vastuses Harju Maakonnaavalitusele väidab, et Riisipere mõisa endiste tööliste maja valla vaestemaja sisseseadmise asjus pole Riigimaade Valitsus keeldunud, kuid vallavalitsus pole nõus maja vastu võtma nii nagu ta hetkel on, st ühes elanikega. Nimetatud elanikud olid kõik endised mõisa invaliidid ja üksikud vanad inimesed, kellel kusagile minna ei ole. Nende välja tõstmiseks on juba kohtulik käik antud, aga kui vallavalitsus soovib maja ühes elanikkudega üle võtta, võib see kohe teostatud saada.¹³⁰

Ühtlasi selgub ka peavalitsuse kirjust, et endine Riisipere ringkonna valitseja Rudolf Koll on andnud ringkonna valitsejale elukorteriteks andnud ruumid andud ilma ministeeriumi korralduse ja nõusolekuta kellelegi kolmandale isikule edasi üürile. Nende vabastamist nõutakse seaduses ettenähtud korras ja kui neid tähtajaks (20.03.1928) ei vabastata, siis tuleb seda teha nõude korras ja see oleks Kolli enda kanda.¹³¹

¹²⁸ Põllutööministeeriumi voliniku Hans Kuiki nõue Tallinna Haapsalu Keila jaoskonna rahukohtunikule - ERA.1552.1.813, nummerdamata.

¹²⁹ Riisipere valla avaldus Harju Maakonnaavalitusele 30.07.1925 - ERA.1552.1.815, nummerdamata.

¹³⁰ Riigimaade ülema kiri Harju Maakonnaavalitusele - ERA.1552.1.815, nummerdamata.

¹³¹ Riisipere ringkonna asjaajamise ülevõtmise aktid. 1928a - ERA.63.23.1009, nummerdamata.

Kokkuvõte

Uurimuse eesmärgiks oli selgitada välja, kuidas toimus maareform Nissi kihelkonnas, keskendudes eelkõige Uue-Riisipere mõisale, mida tuleb vaadata koos Vana-Riisipere mõisaga ja ka tähelepanu on pööratud ka samas asunud Nissi kirikumõisale.

Maareformi läbiviimine toimus Põllutöoministeeriumi Maakorralduse ja riigimaade peavalitsuse poolt, kohalikul tasandil olid maakondade riigimaade ülemad oma institutsiooniga ja maakonnas olid veel omakorda ringkonnad. Kohalikul tasandil aitas maareformile kaasa ka vallaomavalitsused. Maareform toimus Riigikogu poolt heaks kiidetud maareformi puudutavate seaduste ja määrustega. Peale võõrandamist hakati koostama tükeldamiskavasid ja jagati maad välja asundustaludeks ja ehituskruntideks, mis anti välja väljavalitud soovijatele (eelistatud Vabadussõjas võidelnud) rendile. Soovijad valisid välja vallavolikogud ja need kinnitati Põllutöoministeeriumi poolt. Samaaegselt toimus ka mõisate hoonete ja inventari võõrandamine, mis müüdi peamiselt asunikele, kuna neil oli neist suurim puudus. Mõisatele kuulunud ettevõtted võisid minna ka rendile või enampakkumisele. Metsad anti Metsade Peavalitsuse kasutusse. 1925. aastal võttis Riigikogu vastu otsuse põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seaduse, mille järgi oli võimalik talud välja osta. Selleni jõuti kümnendi lõpul ja päriseks ostmise protsess sai hoo sisse kolmekümnendatel aastatel. Samasse aega jäi ka kompensatsiooni maksmine võõrandatud maade eest endistele omanikele.

Riisipere mõis allus Harjumaa riigimaade ülemale ja asus VI ringkonnas ja sel ajal kuulus Riisipere valda. Nii toimus ka maareform seal vastavalt üldisele seadusandlusele, ometi oli täpsem maareformi toimumine kõigis kolmes mõisas mõnel määral erinev. Uue-Riisipere mõis planeeriti juba 1920. aastal ja Vana-Riisipere mõis jäi endisele omanikule rendile kuni selle tükeldamiseni kahes järgus 1922. ja 1924 aastal. See oli tingitud nii mõisa olukorrast võõrandamise hetkel kui ka riigi suutlikkusest maareformi teostada, selle läbi viimimine eeldas väga suurt ressursi ja võimekust ning äsja loodud riigis ei olnud seda nii kiiresti võimalik teostada. Uue-Riisipere mõisast eraldati rohkem krunte kui Vana-Riisiperest kuna see asus raudtee äärde jäänud Riisipere alevi juures, kus palju rajati ehituskrunte alevi laienimise eesmärgil kui ka anti maad asutustele kasutamiseks. Hilisem Vana-Riisipere planeerimine on ka paremini dokumenteeritud, materjalid on täpsemini

organiseeritud ja on ka täpsem info kaartidel kui Uue-Riisipere kohta. Nissi kirkikumõis algselt võõrandati, kuid tagastati hiljem kogudusele.

1920. aastate maareform muutis täielikult maakorraldust Eestis, minnes üle väikemaapidamistele seniselt suurmaapidamiste süsteemilt. Vajadus maareformi kiire teostamise järgi mõjutas ka selle teostust, planeeringute osas esitati palju proteste, enamik neist jäi küll tähelepanuta. Kõik ei saanud maareformist võita, paljud maasoovijad jäid sellest siiski ilma ja senised suuromanikud kaotasid peaaegu kõik neile kuulunud varad. Allikmaterjalid võimaldasid anda koos seadusandlusega pildi Riisipere mõisates toimunud maareformi teostamisest. Allikmaterjalid olid erinevate fondide vahel laiali ja ka fondide sees küllaltki ebaselgelt organiseeritud, esineb palju faktilisi mitte kokkulangevusi. Kindlasti väärrib maareform Nissi kihelkonnas edasist uurimist nii siin vaadatud mõisate osas kui ka tuleks kaasata uurimise hetkel sellest välja jäänud mõisad.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Riigiarhiiv (ERA), Tallinn

F 62 – Põllutööministeeriumi Katastri ja maakorralduse osakond

F 63 – Põllutööministeeriumi Riigimaade ja metsade valitus

F 1552- Harjumaa riigimaade ülema fond

F 1647 Harju Maa-amet.

F T-3 Põllutööministeeriumi Katastri ja maakorralduse osakond.

Publitseeritud allikad

Iseseisvusmanifest. – Riigiteataja 1918, nr 1, lk 1-2.

Maaseadus. – RT 1919, nr 79/80, lk 625-627.

Määrus mõisamaade kontrolli alla võtmise ja maaolude esialgse korraldamise kohta. – RT 1918, nr 5, lk 4.

Määrus mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus. – RT 1918, nr 10, lk 2-3.

Kirjandus

Eesti ajalugu. VI osa. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu 2005

Eesti põllumajandus XX sajandil, I köide, Ülevaade põllumajanduse arengu omariikluse eel ja ajal: aastad 1900-1940. Põltsamaa 2006.

Elango, Õie. Ruusmann, Ants. Siilivask, Karl. Eesti maast ja rahvast: maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn 1998.

Pool, Theodor. Maauendus Eestis ja selle tulemusi. Tartu 1993.

Pool, Theodor. Mida peab iga kodanik maauendusest ja selle elluviimisest teadma? Tallinn 1920.

Praust, Valdo. Harjumaa mõisad. Tallinn 2005.

Rosenberg, Tiit. Eesti mõisad. Eesti Ajalooarhiiv. Tallinn 1994.

Rosenberg, Tiit. Kännivaod: uurimusi Eesti 18.-20. sajandi agraarajaloost. Tartu 2013.

Sinberg, Toomas. Ülevaade maakorraldusest Vabariigi esimesel aastakümnel. Tartu 1928.

Elektroonilised allikad

Praust, Valdo. Portaal „Eesti mõisad“ <http://www.mois.ee> (07.05.2017)

Teeliste kirikud <http://www.teelistekirikud.ekn.ee/2015/kirik.php?id=801> (08.05.2017)

Nissi vald <http://nissi.kovtp.ee/uldinfo> (12.05.2017)

Lääne-Harju valla ühinemine <http://www.laaneharjuvald.ee/> (12.05.2017)

Summary

1920s Land Reform in Nissi Parish and Riisipere manor.

BA. Thesis

After Estonia gained its independence, then land reform was one of the biggest questions for new republic. There were many political, economical and social reasons why it needed to be done. Most of the rural land belonged to Baltic German nobility (controlled 58% of agricultural and forest land) at the same time Estonian origin people wanted to gain control over their land that they had not controlled for centuries. Land reform made many radical changes in land consolidation.

The aim of this research is to find out how land reform took place in Nissi parish (more exactly Uue- and Vana-Riisipere manors and Nissi church manor). To reach the main goal, following research questions were answered:

- 1) How did land reform took place in Estonia (circumstances before and after, law and changes)?
- 2) What was Nissi parish and overview of manors?
- 3) Land reform in Riisipere manors. How took place process of taking manors under the control of state? How were farmsteads and plots planned and who got part of the expropriated land? What happened with buildings and inventory?
- 4) How took place compensating for expropriated land to previous owners?

Riisipere parish belonged to historical Harju County and consisted of 14 knight manors (2 of them were semi-manors and 2 were support manors) and one church manor. Manors were in bad shape because of several years of war influence. Uue-Riisipere manor was planned first: in 1920; Vana-Riisipere manor was planned in two parts: 1922 and 1924. Nissi church manor was first planned, but later given back to congregation. First land was given to rent (most of the people who got expropriated land took part in Estonian War of Independence or were former workers in manors), in 1925 law was passed that allowed to buy farmsteads and plots.

Land reform in Estonia in 1920's needs more future research. Future research should focus what was the social and political background of people who got part of the

expropriated land, who were responsible and who organized the execution of land reform, what was the further destiny of previous owners who lost their properties and what was the price and profitability of Land Reform in 1920's.

LISAD

Lisa 1. Nissi kihelkonna mõisad

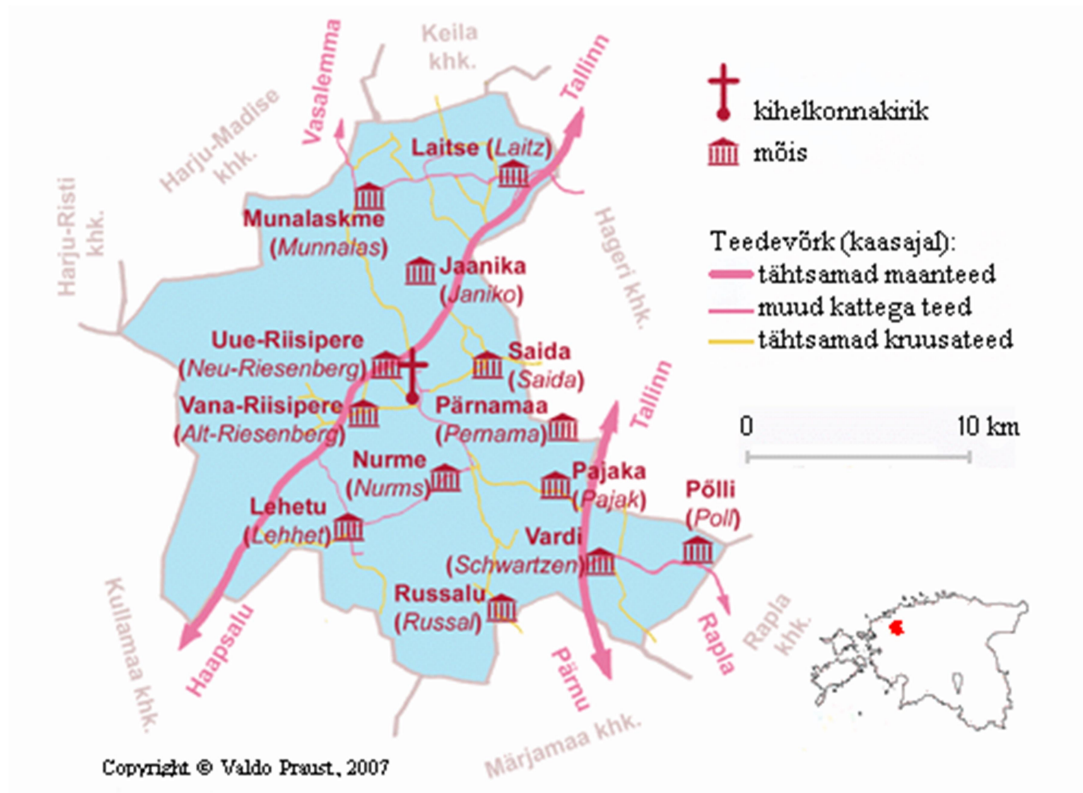
Kaardil on kujutatud Nissi kihelkonna mõisad.

Allikas: <http://mois.ee/kihel/nissi.shtml> (10.05.2017)

Lisa 2. Polkovnik Pindingu palve Põllutööministrile

Allikas: ERA.1552.1.1104 (nummerdamata)

Lisa 1. Nissi kihelkonna mõisad

Lisa 2

Polkovnik Pindingu taotlus maasaamiseks põllutööministrile.

1920 a. *a*
s. *m*

PÖLLUTÖÖMINISTRILE.

Palun Teie lahket korraldust, et Vabariigi Valitsuse poolt minule määratud maad saaks antud Harju maakonnast Amari mõisast. Ühes sellega palun ülejäänud maad, mis sellest mõisast, peale väljajagamist kohalikele soovijatele, järele jäänud, minule rendi peale anda, ühes viinavabrikuga.

Et minule antud maa põllutööriistade puudusel mitte korratusse ei sattuks, siis palun minule ka üle anda nimetud mõisa põllutööriistad - inventar, sest nende ostmiseks puudub minul raha.

Polkovnik *Pinding*

Lihthitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Jürgo Järving,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihthitsentsi) enda loodud teose

bakalaureusetöö „Maareform Riisipere mõisas 1920. aastatel“

Mille juhendajaks on dots. Ago Pajur,

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihthitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 15.05.2017